

ÇALIŞMA YAŞAMINDA TEKNOLOJİK DEĞİŞİM VE YABANCILAŞMA

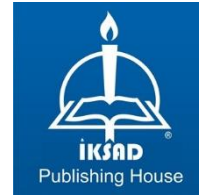
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet YILMAZ

İKSAD
Publishing House

ÇALIŞMA YAŞAMINDA TEKNOLOJİK DEĞİŞİM VE YABANCILAŞMA

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet YILMAZ

Copyright © 2021 by iksad publishing house
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or
transmitted in any form or by
any means, including photocopying, recording or other electronic or mechanical methods,
without the prior written permission of the publisher, except in the case of
brief quotations embodied in critical reviews and certain other noncommercial uses
permitted by copyright law. Institution of Economic Development and Social
Researches Publications®

(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)

TURKEY TR: +90 342 606 06 75

USA: +1 631 685 0 853

E mail: iksadyayinevi@gmail.com

www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.

Iksad Publications – 2021©

ISBN: 978-625-8423-31-0

Cover Design: İbrahim KAYA

December / 2021

Ankara / Turkey

Size: 16x24 cm

Sevgili eşime,

Kızım Rumeysa ve oğlum Muharrem Nusret'e

Hayatıma kattıkları değer için teşekkürlerim ve sevgilerimle....

ÖNSÖZ

Teknolojik değişme konusu, sosyal bilimler alanında geçmişten günümüze önemli bir mesele olarak ele alınmaktadır. Her dönemin kendi şartları içerisinde değerlendirilmesi gereken değişim dinamikleri mevcuttur. Teknolojik değişme, ekonomik gelişme, toplumsal kalkınma ve sosyal değişmeyi sağlayarak topluma olumlu etkilerde bulunmakla beraber, hem günlük hayatta hem de çalışma hayatında bireysel ya da sosyal boyutta, psikolojik, sosyal ve ekonomik bir takım sorunlara da yol açabilmektedir.

Bu kitapta teknolojik değişme kavramı tanımlanmakta ve teknolojik değişimin çalışma hayatında yol açtığı yabancılaşma sorunu irdelenmektedir. Çalışma, KSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü yüksek lisans tez yönergesi doğrultusunda hazırlanarak “Teknolojik Değişim Ve Yabancılaşma Sorunu: Kahramanmaraş Sanayi İşletmelerinde Bir Uygulama” (KSÜ SBE İşletme Anabilim Dalı, 2000, Kahramanmaraş) başlıklı yüksek lisans tezi olarak savunulmuş olan yüksek lisans tezimin teorik çerçevesine dayanmaktadır.

Çalışmanın hazırlandığı günden bu yana teknolojik değişim hızlanarak ve artarak devam etmiş olup dijital teknolojilere geçilmiş bulunmaktadır. Ancak teknolojinin birey ve toplum üzerindeki etkileri ve ortaya çıkardığı sorunlardan biri “yabancılaşma” problemidir ve halen dijital çağda da bu konu tartışılmaya devam etmektedir. Dolayısıyla konunun güncelliğini korumasından güç alarak yayınlanmasının yararlı olacağı değerlendirilmiştir. Bu vesileyle

kitabın öğrencilerime, araştırmacılara ve konuya ilgi duyanlara faydalı olmasını temenni ederim.

Çalışmanın ortaya çıkmasında katkılarını esirgemeyen hocalarıma ve değerli ağabeyim Öğr. Gör. İsmail Göktürk'e teşekkürü borç bilirim. Çalışmanın kitap olarak yayınlanmasını sağlayan İKSAD yayınevi yetkililerine de şükranlarımı sunarım.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	iii
1. GİRİŞ	1
2. TEKNOLOJİK DEĞİŞİM KAVRAMI VE KAPSAMI.....	6
2.1. Teknolojinin Tanımı.....	6
2.2. Teknolojik Değişim Kavramı ve Kapsamı.....	10
2.3. İlerleme Kavramı ve Teknolojik Değişim Süreçleri	16
2.3.1. İlerleme Kavramı.....	16
2.3.2. Teknolojik Değişim Süreçleri	22
2.4. Teknolojik Gelişmenin Nedenleri.....	35
2.4.1. Çeşitlilik	35
2.4.2. Bilim.....	36
2.4.3. Askeri İhtiyaçlar	42
2.5. Sanayi İşletmelerinde Teknoloji Yönetimi ve Teknoloji Aktarımı ...	44
2.5.1. Sanayi İşletmesi Terimi ve Fabrika Sistemi.....	44
2.5.2. Sanayi İşletmelerinde Teknoloji Yönetimi	49
2.5.3. Teknoloji Aktarımı	54
3. YABANCILAŞMA SORUNU	6
3.1. Tanım	6
3.2. Yabancılaşma İle İlgili Diğer Kavramlar	10
3.2.1. Anomi.....	10
3.2.2. Kuralsızlık ve Sapma.....	12
3.2.3. Çatışma ve Stres	14
3.3. Yabancılaşma Teorileri	18
3.3.1. Hegel’de Yabancılaşma	19
3.3.2. Durkheim’in Yabancılaşma Anlayışı	20
3.3.3. Marx’ın Yabancılaşma Teorisi ve Takipçileri	22
3.3.4. Fromm’da Yabancılaşma.....	32

3.3.5. Amerikan Sosyoloji Ekolünün Yabancılaşma Anlayışı	35
4. TEKNOLOJİK DEĞİŞİM VE YABANCILAŞMA SORUNU	
İLİŞKİSİ	96
4.1. Yabancılaşmış Bir Değer Olarak Teknoloji Sorunu	96
4.2. Sosyal Değişme Sürecinde Teknoloji ve Yabancılaşma İlişkisi	105
4.2.1. Sanayileşme : Kitle Üretimi Kitle Tüketimi	107
4.2.2. Şehirleşme Sürecinde Teknolojik Değişim ve Yabancılaşma Sorunu	118
4.2.3. Modernleşme Sürecinde Teknolojik Değişimin Yabancılaşmaya Etkisi	123
4.3. Bilgi Teknolojileri ve Yabancılaşma Sorunu	131
4.4. Sanayi İşletmelerinde Teknolojiden Kaynaklanan Problemler ve Yabancılaşma Sorunu	138
4.4.1. İşbölümüne Etkisi Bakımından Teknolojik Değişim ve Yabancılaşma Sorunu	140
4.4.2. Teknolojik Değişim ve Emegin Yabancılaşması	146
4.4.3. İleri Teknolojilerin Olumsuzlukları ve Örgütlerde Yabancılaşma	150
4.5. Teknolojide Yeni Arayışlar ve Yabancılaşmanın Önlenmesine Yönelik Çalışmalar	162
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	165
KAYNAKLAR	96

1. GİRİŞ

Artık yataklarımızdan kalkınca dedelerimizin yaptığı gibi kibrit ve idare aramıyoruz. Odalarımızın duvarlarında nakkaşların güzel işlemleriyle süslü estetik kandillikler de bulunmuyor. Yatağımızdan kalkıyor ve elektrik düğmesine basıyoruz. Belki de bazılarımız önce yatağının başucunda duran uzaktan kumanda ile televizyonunu ya da müzik setini açıyor. Bazılarımız da saat ayarlı müzik setinin sesini kısmak için fırılıyor yataklarından. Güne komşumuzla ya da fırıncıyla selamlaşarak değil, dünyada olup bitenleri mikrofonik sesli sunucuların anlatımından dinleyerek başlıyoruz.

İşçiler evlerinden omuzlarına kazma-küreklerini alarak çıkmıyorlar. Kullandıkları iş makinelerine ulaşmak için, ana caddeden geçen servisi kaçırmamaya çalışarak ceketlerini omuzlarına alıp fırılıyorlar sokağa. Memurlar, serbest meslek sahipleri ve tüccarlar ağır ve siyah James Bond çantalar değil, “lap-top”larını, CD ve disketlerini alarak çıkıyorlar evlerinden. Zanaatkârlar ve meslek erbabı da çoğunlukla kendi kişisel atölyelerinin değil, büyük işletmelerdeki bir makinenin bakımını, kontrolünü ve işletilmesini sağlamak için servis duraklarının yolunu tutuyorlar.

İşletmelerin asma kilidi açılıp darabası kaldırılarak değil, sürekli açık duran kapısında duran kart makinesine kart yazdırılarak giriliyor. İşçi çalışacağı makineyi bir önceki vardiyadan devralıyor. Makine hiç durmadan yorulmadan çalışıyor. İşçi yorulsa da nezaret ettiği makinenin bakımını sekiz saat boyunca aksatmadan durdurmadan yürütmek zorundadır. Atölyede ya da zanaatçılıkta olduğu gibi,

makinenin işleyişi kişiye değil, kişinin çalışması makineye ayarlı. Öğlen tek sıra halinde alınan tabldottan sonra, akşama kadar devam eden “nezaretçilik” ya da “bakım”dan sonra, sabah yaşanan monoton süreç bir daha tekrarlanacaktır. Kartlar yazdırılır ve servise binilir. Yollar, gürültülü ve havasız ortamda çalışmış olan işçilerin yorgun bedenlerini kenar semtlerdeki tek göz evlerine atıp dönecek olan servis araçlarıyla dolar birden.

Bu akış tipi yirmi dört saat, Ford’un montaj bandının günlük hayata uygulanması bir bakıma, Ford’un montaj bandı, iktisadî ve teknik rasyonalitenin ilk işaretidir. Taylor’un bilimsel rasyonelliğinin, “en iyi tek yol”unun pratiğe aktarılması, Ford’un “Detroit tipi” üretimiyle başlamıştır. Buna teknik dilde “otomasyon” denmektedir. Temelinde elektrik enerjisi ve önceden programlanabilir teknolojiler vardır.

Otomasyonu hazırlayan faktörler ise, buhar makinesinin insan gücünün ya da doğal enerjinin yerine geçerek (mekanizasyon), denetimi insandan makineye aktarması, nesnel bilginin, hesaplanabilir bilginin tek doğru bilgi türü olduğuna olan inanç ve çeşitli keşif ve buluşlardır.

Denetimin insan gücünden makineye aktarılması, insanın hayat anlayışında, anlam dünyasında temel bir farklılaşmayı da beraberinde getirmiştir. Kanaat ekonomisinin yerini büyüme ideolojisi almıştır. Başka bir deyişle insan, gönlü ile olan bağlantısını kesmiş, gönlünün yerine teknolojiyi oturtmuştur. Böylece Ahmet İmam’ın ifadesiyle kendisini, “kendini gerçekleştirme imkanlarında mahrum bırakmıştır”. Bu çalışmanın bir sonraki bölümünde insanın içiyle, gönlüyle ve dolayısıyla dışarıyla bağının koparılması anlamında teknolojik değişim

kavramı ve bu kopuşun kronolojisi olan teknolojik değişim süreçleri üzerinde durulacaktır.

İşte yabancılaşma sorunu, bu teknolojik değişim dalgaları boyunca insanın ve çevresinin birbirine karşı konumlarının değiştirilmesi sırasında ortaya çıkmaktadır. Aydınlanma düşünürlerinden bu yana, nesnel olarak algılanamayan tecrübelerin kabul edilmemesi, sadece nesnel, fizikî verilerin bilimsel bilgiyi oluşturduğunun kabulü, insanın ve insan tecrübesinin de salt duyuşsal düzeyde algılanmasını getirmiştir. Böylece yönetim ve işletmecilik alanında da insanın sadece kaslardan ibaret bir otomat olduğu varsayılarak “bilimsel yönetim ilkeleri” geliştirilmiştir. İnsanın psikolojik ve sosyal yönelimlerinin olduğunun kabul edilmesi çok sonraları Hawthorne deneyleriyle gerçekleşmiştir.

İkinci Sanayi Devriminden sonra, teknoloji, “sayısal akıl” bilgisayarın geliştirilmesiyle büyük bir patlama gerçekleştirmiş ve tüm dünya üzerinde hızla yayılmıştır. Birinci Sanayi Devrimi’nin ortaya çıkardığı mekanizasyonla üretimde insan gücünün yerini alan makineler, ikinci sanayi devriminin belirgin özelliği otomasyonla bütün üretim sürecine hakim olmuş ve bu sistemde insanın görevi makineye parça yetiştirmeye indirilmiştir. Böylece işgören kendi emeğine yabancılaştırılmıştır.

Çağımızdaki değişim dalgası ise, bilgi teknolojilerini gündeme getirmektedir. Bilgi teknolojileri de insanın eve hapsolması (home staying), yüz yüze iletişimi ortadan kaldırması gibi dışlayıcı etkileri nedeniyle eleştirilmektedir. Gerçekten de yeni teknolojiler, iletişim hızını artırmakla birlikte iletişimin boyutlarını tamamen değiştirmiştir.

İnsanlar yan komşularını tanımazken global ağlar vasıtasıyla deniz-aşırı ülkelerde tele-sohbet (chat) arkadaşları edinebilmektedirler. İşletmeler siparişlerini bilgisayar ağları üzerinden muhatap firmanın pazarlama servisine iletmekte ve anında onay alabilmektedirler. Fabrikalar üretecekleri malın cinsini, özelliklerini, sayısını üretim sürecini denetleyen ana bilgisayara girerek montaj bandı üzerinden taşıyıcı firmanın aracına aktarmaktadırlar.

Aynı soyutlama, nihaî tüketici için de geçerlidir. Büyük kentlerin kitlesel inşaatları tek tip apartmanlarda oturan insanlar, alışverişlerini de büyük mağazalardan benzer davranışlarla gerçekleştirmektedirler. Bireysellik, kişilik sadece ürünün markasının seçiminde vurgulanabilmektedir. Bu da bireyin kendisini kullandığı, giydiği, tükettiği marka ile tanımlaması şeklinde ortaya çıkan başka bir yabancılaşma düzeyini, kitle tüketimini, fetişizmi ortaya çıkarmaktadır.

Yabancılaşma genel olarak, insanın kendi benliğinden, toplumsal değerlerden uzaklaşması olarak tanımlanmaktadır. Kavram, kullanıldığı alanlara göre farklı şekillerde açıklanabilmektedir. Sosyologlar kavrama sosyolojik bir anlam yüklerken, psikologlar, psikolojik değerlere önem vermekte, felsefeciler ise kavramı felsefi düzeylerde açıklamaktadır. Çalışmanın üçüncü bölümünde bu tartışmalara fazla girmeden kavram üzerinde fikir yürüten düşünürlerin yabancılaşma teorileri üzerinde durulacak ve kavram tanımlanmaya çalışılacaktır.

Teknolojik değişim yabancılaşma sorunu ile ilişkisi ise dördüncü bölümün içeriğini oluşturmaktadır. Bu bölümde ortaya çıktığı ve sosyal

ve ideolojik çerçeveden dolayı özünde yabancılaşmış olan günümüz teknolojisinin, sanayileşmekte olan ülkelere aktarımından kaynaklanan sorunlar tartışılmış ve örgüt düzeyinde yabancılaşmanın boyutları üzerinde durulmuştur.

2. TEKNOLOJİK DEĞİŞİM KAVRAMI VE KAPSAMI

Bu bölümde teknoloji kavramı tanımlanacak, teknolojik değişim kavramının kapsamı belirlenmeye çalışılacak ve teknolojik değişimin aşamaları ve nedenleri üzerinde durulacaktır. Temelde ilerleme kavramıyla açıklanabilecek olan teknolojik değişimin nedenleri aynı zamanda ilerleme fikrinin beslendiği kaynaklar olmaktadır. Son olarak uygulamayı desteklemesi bakımından sanayi işletmelerinde teknoloji yönetimi ve teknoloji aktarımı üzerinde durulacaktır.

2.1. Teknolojinin Tanımı

Teknoloji geniş anlamıyla insanların fiziki ve zihni etki alanlarına ulaşmaya uygun her türlü araç ve fikri içerir (Durbin, 1994). Bu anlamda teknoloji tabiatta çoğunlukla ham bir halde bulunan kaynakların insan ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir duruma getirilmesi için girişilen “dönüştürme” (alteration) faaliyetlerinin tamamını içerir (Dura, 1990).

Teknoloji kavramı kelime kökeni bakımından “tekniklerin bilimi” anlamına gelmektedir (Dalgıç,1982). Benzer şekilde başka bir tanımda da teknoloji, “teknikler üstüne düşünme” şeklinde ifade edilmektedir (Perrin, 1992). “Teknik” ise, ustalık, maharet ve zanaat anlamlarına gelen Yunanca “tekhne” kökeninden gelmektedir. Teknik, sistemleştirilmemiş kurallara dayanan bir uygulama, daha çok el yordamından ve gerçeği hemen isteyen bir kavramlaştırılmadan yola çıkarken; teknoloji, betimleme, tarih, tekniklerin felsefesi, teknik etkinliklerin

iyileştirilmesini içermektedir. Bu anlamda teknoloji, tekniklerin düzenlenmiş biçimselleşmiş bilgisidir.

Burada bir araya getirilerek teknolojik bir sistem oluşturan “eşya”dan da bahsetmek gerekir. Çünkü, eşya, teknolojiyi üretimde kullanılan her türlü alet ve ekipman olarak tanımladığımızda bu alet ve ekipmanın genel adı olmaktadır. Etimolojik olarak eşya (objectum, gegenstand, objet, object), dışımızda var olan önümüze ve/veya karşımıza konmuş, yerleştirilmiş, göze görünen, duyuları etkileyen, algı alanımızı zorlayan, özneye karşı duran şey anlamını taşıyor. Eşya çeşitli konum ve işlevlere sahiptir. İnsanlar arası iletişim ve etkileşimin taşıyıcısı, psişik ve fiziksel yatırımlarımızın nesnesi, yaşam dekorumuzun ögesidirler. İnsanın dış dünyaya uzantısı, dışa açılmayı ve genişlemeyi sağlayan araç gereç, doğaya egemen olma çabalarının hem aracı hem de sonucudur. Eşyalar sosyal birer mesaj, kültürümüzün üzerine yansıdığı, kayıt edildiği ürünlerdir. Çeşitliliklerinde ve biçimlerinde kolay ve zor elde edilişlerinde onları üreten toplumun mesajları, onları sahiplenen veya kullanan insanın kimliğinin göstergeleri vardır (Bilgin, 1991). Ahmet İnam bu anlamda teknolojinin nesne (ürün), süreç (üretim), bilgi, amaç (plan, niyet, “design”, proje, hedef, vb.)ve tinsellik (anlam) şeklinde beş boyutundan bahsediyor (İnam, 1993).

Mc Dermott’un tanımıyla teknoloji, “somut ve ampirik anlamıyla, esas itibariyle, organizasyonel hiyerarşi yoluyla çalışan ve teknik maharet sahibi bulunan küçük grupların büyük

insan grupları, olaylar ve makineler üzerine kurdukları rasyonel kontrol sistemleri” olarak tanımlanabilir (Güngör,1990).

Marks’ın emek sürecinde teknoloji 3 temel ögeden (emek, hammadde, teknoloji) biridir. Buna göre teknoloji kavramı, emeğin üretim araçları etrafında örgütleniş biçimini, tüm üretim bilgi ve becerisini de kapsamaktadır. Kapitalizmde üretimin amacı kullanım değeri üretmek değil mübadele değerleri üretmektir. Dolayısıyla emek verimliliği esastır. Bu amaca yönelik olarak modern sanayi döneminde sermayenin emeğin bilgi, beceri ve yargılarına bağımlılığını en aza indirecek şekilde makineler ve iş örgütlenme metotları, yeni teknolojiler geliştirilmektedir Dickson, 1992).

Compton ise teknolojiyi ürün ve hizmetlerin tasarım, geliştirme, üretim, dağıtım, destek ve satışı ile ilgili mühendislik ve yöntemleri kapsayacak şekilde tanımlamaktadır. Bu tanımın kapsamına temel araştırma, uygulamalı araştırma ve inceleme gibi konuları ve donanım, yazılım, makineler, toplam sistemler, yayınlar, patentler, sistemlerin uygulanma süreçleri ve fabrikaların “know-how”ı da girmektedir (Compton,1999).

Modern teknolojiyi diğer –bilginin pratiğe aktarılması gibi basit bir şekilde tarif edilen- medeniyetlerden ayıran özellikleri Lewis Mumford, “her şeyin dakik bir şekilde zamanla ayarlanması, makine gücünün artışı, mamul maddelerin aşırı çoğalması, zaman ve mekan tesirinden doğacak neticeleri ortadan kaldırma yolundaki gayretler (yumurtanın buzdolabına konması, sütün pastörize edilmesi gibi), işin ve üretimin standartlaşması,

maharetlerin makineye aktarılması (elektrikli traş makinesi gibi) ve insanların birbirine uzmanlaşma anlamında bağıllığının artması şeklinde sıralamaktadır (Güngör, 1990).

Goulet, çağdaş Batı teknolojisinin temel değerlerinden bahsederken esas itibariyle çağdaş düşüncenin özelliklerini saymaktadır: Özel bir rasyonalite anlayışı, tabiatla uyum yerine ona hakim olma ve kullanma eğilimi ve problem çözücü tavır. İnsan tabiatı istediği gibi yeniden inşa edebildiği fikrine varmış ve bu fikrin bütün mantıkî sonuçlarını ortaya çıkarma yolunda seferber olmuştur. Üretkenlik ve verimlilik anlayışlarının hayatına hakim olması bu sonuçlardan sayılmalıdır (Güngör, 1990). V. Savaş da teknolojiyi geniş anlamda tanımlarken Goulet'in düşüncesine paralel şekilde üretilen mallar ve bunların üretiminde kullanılan makine ve emeğin yanında makine ve emeğin kaynağı olan toplumun sosyal kültürel ve psikolojik varlığını da teknolojinin unsurları arasında saymaktadır (Dura, 1990).

Bu çalışmada teknoloji, Compton'un tanımını da içerecek şekilde Savaş'ın geniş anlamdaki tanımı çerçevesinde ele alınacaktır. Kısaca ifade etmek gerekirse, teknoloji, bir toplumun sosyal örüntüleri içerisinde üretilen ürünleri, hizmetleri, bu ürün ve hizmetlerin geliştirilmesi sırasında kullanılan mühendislik ve yöntemleri kapsamaktadır.

Genelde teknoloji uzmanlaşma, entegrasyon, devamsızlık ve değişim şeklinde dört özelliğe sahiptir. Teknoloji yoğunlaştıkça uzmanlaşma artma eğilimindedir. Uzmanlaşma, farklı alanlarda

meslekî tecrübe kazanma ve sadece o alanla ilgili (örneğin sadece bilgisayar programcılığı ya da sadece bilgisayar bakımı) çalışmayı içermektedir. Entegrasyon ise bu farklı alanların belirli bir sistemde yeniden birleştirilmesi anlamındadır. İşbölümü arttıkça; iş küçük parçalara ayrıldıkça sonuçta toptan bir ürün çıkarmak için entegrasyon gerekmektedir. Devamsızlık, teknolojinin doğrusal bir çizgi izlememesi ve yeniliklerin farklı düzeylerde ortaya çıkmasını ve yeni bir teknoloji dalgasının bir süre sonra piyasadan çekilerek başka bir “versiyon”un ortaya konmasını ifade etmektedir. Değişim ise, reorganizasyon (örgüt yapısının yeniden düzenlenmesi) ya da reengineering (iş sürecinin yeniden dizayn edilmesi) kavramlarını da içeren yeniden yapılanma, reform gibi anlamlara gelmektedir (Aktan, 1999).

2.2. Teknolojik Değişim Kavramı ve Kapsamı

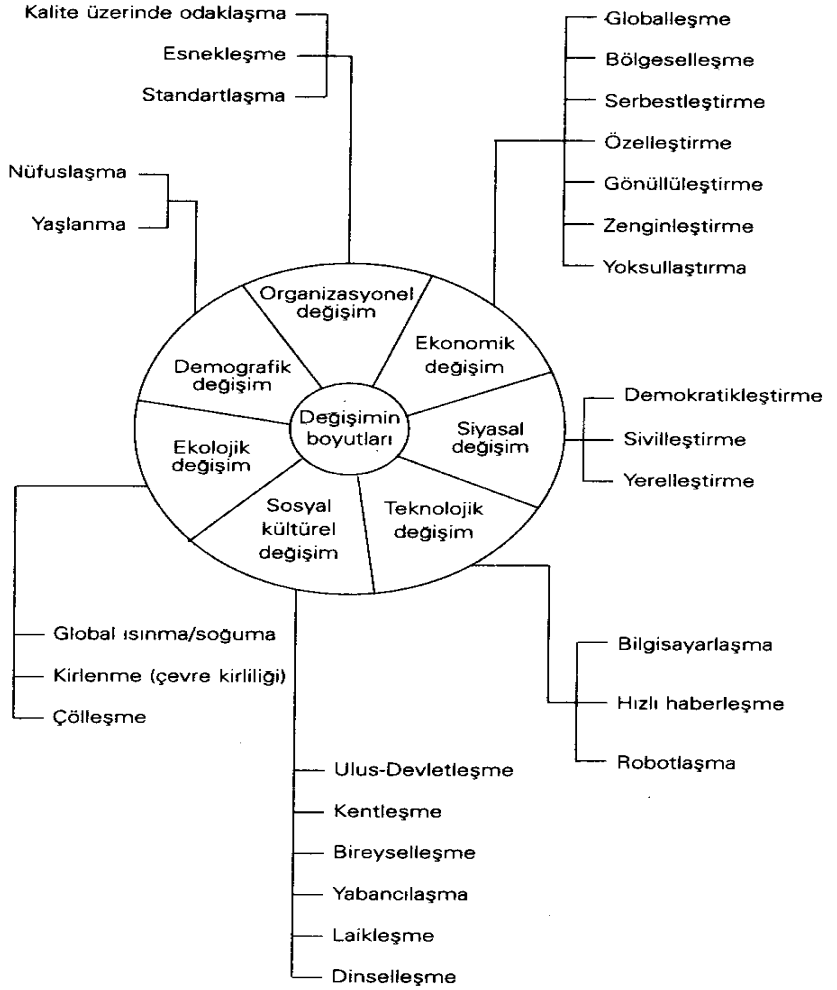
Teknolojik değişim, “var olan üretim yöntemleri ve ürünler üzerinde yeni yöntemler, yeni şekiller, yeni üretim biçimleri, yeni nicelikler, yeni kullanım olanakları, yeni örgüt, yönetim ve pazarlama teknikleri getirme yoluyla teknolojinin ileriye gitmesi şeklinde tanımlanabilir (Dalgıç, 1982).

Keşif ve kolonileştirmenin faal devresi bittiğinde ve vaadedilen toprak hâlâ ufukta uzandığı zaman, baştaki inanç ve hareketin çoğu gerçek Yeni Dünya’nın istismarından makineninkine aktarıldı. Fakat gerçekte Yeni Dünya’ya bu iki farklı yaklaşım – biri keşfedilecek ve sahip olunacak doğal kaynakları, diğeri, imal edilecek ve kârlı bir şekilde satılacak mekanik güç ve sunî

zenginliği hedeflemişti – başından beri hiçbir zaman birbirinden ayrı değildi. Tıpkı erken kapitalizmin münzevî ortaçağ manastırından kaynaklanması gibi, her iki güdü de militan bir ortaçağ arkaplanından ortaya çıkmışlardır (Mumford, 1996).

Coşkun Can Aktan dünyadaki değişimin boyutlarını yedi ana başlık altında toplamaktadır (Aktan, 1999). Bu boyutlar, ekonomik, siyasal, teknolojik, sosyo-kültürel, ekolojik, demografik ve organizasyonel değişim olarak sıralanabilir. Değişimin boyutları ve dinamikleri Şekil-1’de görülmektedir.

Aktan’a göre teknolojik değişim, içinde yaşadığımız yüzyılda değişimin temel boyutlarından birini oluşturmaktadır. Teknolojik değişimin karakterini belirleyen özellikler ise bilgisayarlaşma, hızlı haberleşme ve robotlaşmadır (Aktan, 1999).

Şekil-1: Değişimin Boyutları ve Değişim Dinamikleri

Kaynak: Aktan, 1999, s. 19.

Sosyal koşullara, işletme stratejileri ve tercihlerine, piyasa ve rekabet şartlarına ve hükümet politikalarına göre teknolojik gelişme yön değiştirebilir. Teknolojik ve toplumsal gelişme

birbirlerine bağımlı ve karşılıklı olarak birbirlerini şekillendiren olgulardır.

Sanayi toplumlarına geçişin motor gücü olma işlevini buhar makinelerinin üstlenmiş olmaları gibi sanayi ötesi ya da bilgi toplumlarına geçiş sürecinin temelinde de mikro teknoloji ve telekomünikasyon başta olmak üzere mega teknolojilerdeki büyük atılımlar yer almaktadır. Teknolojik değişimi yansıtan bu süreci aşağıdaki gibi gösterebiliriz: (Kurtulmuş, 1996).

Mekanizasyon Otomasyon Mega Teknolojiler

Teknolojik değişimden bahsedilirken teknoloji, alet ve ekipman (aletler, makineler vs.), teknik bilgi, üretim ve yönetim yöntem ve teknikleri ile sosyal örgütlenmeler (fabrika, bürokrasiler vs.) gibi dört faktörü içeren anlamıyla kullanılmaktadır (Esin, 1982).

Teknolojinin özellikle son yıllardaki çok hızlı değişimi işin ve işyerinin niteliklerini değiştirerek mikro açıdan işletmeler düzeyinde çok önemli değişimleri gerekli kılmaktadır. Bu alandaki gelişmeler literatürde “işin ve işyerinin yeniden örgütlenmesi” süreci olarak adlandırılmaktadır. Özellikle 1980’li yılların ikinci yarısından itibaren mikroprosesörlerin ve robotların yaygın kullanımı ile nitelik bakımından otomasyondan çok daha farklı bir dönem olan sanayi-ötesi dönem başlamıştır (Kurtulmuş, 1996).

Teknolojik değişim kavramı, sayısal büyümeye yaptığı vurgu, tabiata zarar verecek boyutlarda tabiatın hor kullanımı gibi olumsuzlukları içerdiği için eleştirilmektedir.

Mumford, teknolojik değişimin insan ihtiyaçlarını karşılamak ve maddi zenginliği artırmak için pratik bir çaba olarak mantıkî bir argüman geliştirilmekle birlikte aslında gerçekte “her şeyi mümkün hale getirmek” için tabiatın “fethi”ne ve yaşamı kontrol etmeye yönelik obsesif bir dürtüden kaynaklandığını ifade etmektedir (Mumford, 1996). Yeni endüstriyel kompleksin dayandığı temel varsayımlardan biri budur. Tabiatı fethetmenin anlamı, teknokrat için, tüm doğal süreçleri ve büyümeyi hızlandırmak, iletişim mesafelerini mekanik ya da elektronik araçlarla kısaltmaktır. Sonuçta tüm doğal sınırları ve insanî normları kaldırmak ve doğal süreçler yerine suni ve mamul muadiller ikame etmek; tabiatın sunduğu uçsuz bucaksız kaynak çeşitliliğini, makinenin kustuğu daha tekil ve her zaman mevcut ürünlerle değiştirmektir.

Çağdaşlarımız sonuçları ne kadar acı, çirkin ya da zararlı olursa olsun teknolojik ilerlemeyi mutlak ve karşı konulmaz bir güç olarak kabul etmeye öyle koşullanmışlardır ki, en son teklife, ister sestem hızlı bir uçak, isterse “öğrenim hücresi” olsun, gülümseyerek rıza gösteriyorlar. 1964 New York Dünya Fuarı’nda ‘Geleceğin Okulu’ bir uzay kapsülü şeklinde sunulmuştu. Bu kapsülde her öğrenci, bilginin merkezi bir istasyondan işletilerek öğrenciye yüklendiği tam anlamıyla yumurta şeklindeki kapalı bir kompartımanda tüm gününü geçiren bir öğrenci-tırtıl’a dönüştürülüyordu. Kollektif fırıncılık ya da gıda endüstrisinin hususi ibaresi “El değmeden üretilmiştir”, artık yerini mekanik davranışçılığın daha cüretkar ibaresine bırakmaktadır: “İnsan kişiliği değmeden öğretilmiştir”.

Tecrit hücresi, en zalimane cezalandırma yöntemlerinden biri, bugün okul teçhizatı olarak önerilmektedir (Mumford,1996). Karakollardaki “nezarethane”ler de bu teknik dilden etkilenecek yerlerini “gözlem odaları”na bırakmıştır.

Teknolojik değişimin yönündeki bu genel sapma çok önce Tolstoy tarafından “Sanat Nedir?” eserinde hicvedilmişti: Tolstoy orada evinin pencerelerini iyice kapatarak havayı mekanik olarak tüketen ve kirli havayı pencereleri açmak yerine pompalayarak dışarı atmaya çalışan modern insanı konu alıyordu (Tolstoy, 1992).

Mumford’a göre “değişim”, ne bizzat bir değer ne de bizzat otomatik bir değer üreticisidir. İlerlemenin kaynağı olduğu fikri ise antropolojik bir masaldan ibarettir. Modern insan, tabiata ya da kendi teknolojisine kör bir intibak yerine sahip olduğu kapasiteler ve amaçlar çerçevesinde süreklilik ve seçmeci değişime (selective modification) olan ihtiyacını kabul ettiği takdirde önünde birçok tercih imkanı bulacaktır (Mumford, 1996). Son zamanlarda teknolojik değişim konusunda ortaya atılan “yumuşak (soft) teknoloji, “insan varlıklı teknoloji” gibi kavramlar seçmeci değişimin gündeme gelmesini sağlamıştır.

Teknolojik değişimin kapsamına genelde insanın çevresindeki her türlü teknolojik yenilik girmekle beraber, teknolojik değişim kavramıyla anlatılmak istenen, birinci ve ikinci sanayi devrimlerinin ortaya çıkardığı geniş teknolojik değişim dalgalarıdır. Bu anlamda, birinci sanayi devrimiyle ortaya çıkan mekanizasyon, ikinci sanayi devrimiyle ortaya çıkan otomasyon

ve günümüzde üçüncü dalga olarak bilgi teknolojileri, teknolojik değişimin kapsamına girmektedir. Aşağıda bu süreçler incelenecektir.

2.3. İlerleme Kavramı ve Teknolojik Değişim Süreçleri

Çağdaş teknolojik gelişmeler, ilerleme kavramı ile açıklanmaktadır. On dokuzuncu ve yirincinci yüzyılların ayırdedici vasfı ilerlemeye yaptıkları vurgudur. Teknolojik değişimin izlediği yönün daha iyi anlaşılması bakımından burada önce ilerleme kavramı açıklanarak bu kavramın ışığında teknolojik değişim süreçleri üzerinde durulacaktır.

2.3.1. İlerleme Kavramı

Makine yönelimli Batı düşüncesinin tanımladığı şekliyle ilerleme basitçe zaman boyunca ileriye doğru harekettir ve sonuçta “gitme” amaç haline gelir. Dolayısıyla Batılı için altın çağ, geçmiş zamanlarda kaybedilmiş bir cennet değil, aksine gelecekte insanlığın ulaşacağı bir dönemdir. Yeni başlayan çağa “Millennium” denmesinin nedeni de barış ve refahın bu bin yılda imkan dahiline gireceğine olan inançtır (Basalla,1996).

İlerleme ya da büyüme, her yıl üretimi ya da tüketimi belli oranda sayısal olarak artırma anlamında bilim çevrelerinden sanatçılara kadar her kesimin hedefi olmaktadır. Teknotratlardan bürokratlara kadar herkes millî gelirin artırılması zorunluluğu, başka bir deyişle ekonomilerde sektör başına üretimi artırmanın gerekliliği üzerinde durmaktadır.

İlerleme bakımından inorganik yapıların organik yapılarla yer değiştirmesi kültürün gelişmesinin önemli sonuçlarından biri olarak kabul edilmektedir. Bu eğilimin iki temel özelliği, yapay araçların organik biçimde geliştirilenlerin; organik olmayan enerjinin organik enerjinin yerini almasıdır. Bu eğilim, yapay doğanın organik doğadan daha iyi bilinebileceği şeklindeki varsayıma dayanıyordu (Gehlen, 1980). Dolayısıyla ilerleme, Bacon'un ifadesiyle "insanın doğanın efendisi olduğu" düşüncesinden hareketle doğanın efendisi olma sürecinde elde edilen başarılarından ibarettir denilebilir.

İlerleme kavramını ilk defa Turgot kuramsallaştırmıştır. Turgot'ya göre doğada var olan Newton'un fizik kanunları açısından değişmez doğa yasaları vardır, fakat beşerî ve toplumsal düzenin dinamik yapısı ve insanlardaki devinim ilerlemeyi sağlar. Aguste Comte daha sonra bunu dünya üzerinde bulunan "tek insanlığın" ideolojisi olarak, "pozitivizm" şeklinde formüle etmiştir. Comte'a göre insanlık teolojik ve metafizik aşamalardan geçerek pozitivist aşamaya gelmiştir. Pozitivist aşama, dolayısıyla insanlığın ulaşacağı son nokta, niceliksel bir bilimin egemen olduğu bir dünyadır (Balcı, 1992). Tabii bilimlere ve felsefeye hakim olan ilerleme düşüncesi teknolojik değişimin boyutlarını da değiştirmiştir.

Teknolojik ilerleme kavramı altı varsayım üzerinde temellendirilmektedir (Basalla, 1996): 1) Teknolojik buluş, değişim geçiren üründe her zaman için belirgin bir ilerlemeye yol açar. 2) Teknoloji alanındaki gelişmeler, maddî, toplumsal,

kültürel ve manevî hayatlarımızın iyileşmesine doğrudan katkıda bulunurlar ve böylelikle uygarlığın büyümesini hızlandırırlar. 3) Teknoloji alanında dolayısıyla uygarlık alanında kaydedilen ilerleme, hız, verim, güç ve buna benzer nicel ölçülere başvurularak ölçülebilir. 4) Teknolojik değişimin kökeni, yönü ve etkisi tamamen insan kontrolü altındadır. 5) Teknoloji, doğayı fethetmiş ve onu insanlığın amaçlarına hizmet etmeye zorlamıştır. 6) Teknoloji ve uygarlık endüstrileşmiş Batılı ülkelerde en yüksek seviyesine ulaşmıştır.

İlerleme düşüncesinin içeriğine karşıt olanlar bu altı varsayımı çeşitli açılardan eleştirmektedirler. Bu eleştiriler, insanın temel insanî özelliklerinden soyularak bir tür makine olarak algılanmaya başlanması, ilerleme savunucularının sadece kazanımları ve faydaları hesapladıkları fakat savaşlar yoluyla ölüm ve yıkımın teknolojinin kaçınılmaz sonuçları olduğunu göz ardı ettikleri, çevre kirliliğine katlanılması gereken bir dışsallık olarak görmeleri, farklı kültürlerde kullanılan teknolojilerinin Batılı muadillerinden daha verimli ve ‘zararsız’ olduğu, tek bir teknolojik düzeyden ziyade zaman ve mekana göre teknolojinin farklılaşabileceği vb. başlıklar altında toplanmaktadır bu eleştirilere kısaca göz atmakta yarar vardır(Basalla, 1996; Dickson, 1992; Mumford, 1996; Gehlen, 1980):

Aydınlanma döneminden bu yana teknik ilerleme ve insani ilerleme bir sayılmakta ve ilerleme fikri yeni kötülüklerin ya da gerilemelerin muhasebesini yapacak bir tarzda olmadığından gerek tarihsel gerek çağdaş, bunların varlığına dair somut deliller

ortadan kaldırılmaya çalışılmaktadır. Yalnızca kazanımları, faydaları hesaplamak ve kayıplara hiç dikkat etmemek, ilerleme doktrininin köken olarak inşa edildiği millenyal faraziyeleri sürdürme yöntemleri olarak iş görmektedirler. Fakat maddi refah bakımından ilerleme o kadar eşitsiz olmuştur ki yirminci yüzyılda İngiliz apartman daireleri hâlâ merkezî ısıtmadan mahrumdu; oysa bu evlerin Roma prototipleri hemen hemen iki bin yıl önce merkezi ısıtma sisteminden faydalanıyorlardı.

İlerleme konusunda Gibbon'un doktrini medeniyetin ürünlerini "birbirini takip edici" (successive) olduklarından ziyade bu ürünlerin birikerek artan (cumulative) oldukları gerçeğini kabul etti. Langdan Winner de teknolojinin insanlığın ihtiyaçları, talepleri ve istekleriyle değil, kendi ihtiyaçları uyarınca değiştiği ve toplumu yönettiği kanaatindedir. Winner'e göre teknolojiyi öncelikle insan ihtiyaçlarına hizmet etmesi için geliştirme özgürlüğü, endüstrileşmenin yayılması, iletişim, ulaşım, güç üretimi ve imalat alanlarında modern mega-teknik sistemlerin geliştirilmesiyle birlikte yitirilmiştir. Bu sistemlerde değişiklik sadece verimlilik ve büyük ölçekli bütünleşme gibi öncelikli teknik değerlerle çatışmadığı sürece mümkün olabilmektedir.

Zaman, mekan ve hareket soyutlamaları üzerinde odaklanmak suretiyle ilerleme astrologları, ilerlemenin muteberliğini ispat etmeye çalışmaktadırlar. H. G. Wells'in orijinal kurgu çalışması "Zaman Makinası"nda kahramanın nasıl seyahat edileceğini öğrenmiş bir mucit olması tesadüf değildir (bu saf muhayyel mekanik aletin etkili sembolik muadili tarih çalışmasıdır).

İlerleme fikri zamanı ve mekanı fethetmeyle sınırlandığında bile ilerlemenin insanî sınırlamaları oldukça aşıkardır: Buckminster Muller'in zaman-uzaklık ulaşımını yürüme ile temsil etmek için yirmi fit çapında bir küre ile başlayan zaman ve mekânın küçülmesiyle ilgili illüstrasyonlarından biri incelendiğinde; atın kullanılmasıyla bu küre büyüklük olarak 6 fite iner, yelkenli gemi ile bir basketbol topu, tren ile beyzbol topu, jet uçakları ile bilye ve roket ile bezelye olur. Eğer ışık hızında seyahat mümkün olsaydı, Fuller'in illüstrasyonuna yeryüzünün bir molekül olacağı eklenebilirdi. Böylece hız kavramı da beşeri sınırların üstünde bir noktaya taşınmış olmaktadır. Çünkü diğer teknik başarılar gibi hız da ancak diğer insanî ihtiyaçlar ve amaçlarla ilişkili bir anlama sahiptir.

Zaman ve mekân soyutlamaları yoluyla kültürler arası karşılaştırma yaparak veya belirli bir kültüre ait farklı dönemler arasında karşılaştırma yaparak teknolojinin ilerlemesini saptayacak sağlam veriler elde etmek mümkün değildir. ABD ve Meksika çiftliklerinin mısır hasılatını karşılaştıran bir araştırmada, modern teknoloji ve kimyasallar kullanan ABD çiftliğine göre Meksika çiftliğinde harcanan ve tasarruf edilen enerji oranı, 11:1 iken ABD çiftliğinde bu oran, 3:1'dir. Bu oranlardan hareketle, Meksika'da kullanılan kes/yak yönteminin daha üstün olduğunu söyleyemeyiz. Yapılması gereken sonucun kültürel ve fizikî şartlar çerçevesinde ve ihtiyaçlar kapsamında değerlendirilmesidir.

Çevre kirliliği, doğanın kontrol altına alınmasının tehlikeli sonuçlar doğurabileceğine açıklık kazandırmış; Batı teknolojisinin üstün olduğu varsayımı da sarsılmıştır. Batılı olmayan bazı teknolojilerin insan ihtiyaçlarını doğal dünyaya zarar vermeden daha iyi karşılayabildiği yönünde tezler geliştirilmiştir. Örneğin Doğu’da geliştirilen ve dişleri sapa doğru eğik olan el testeresi, Batı’da kullanılan ve dişleri ileri/dışa dönük olan el testeresinden daha kullanışlıdır. Çünkü testere çekilirken gerilim altında bulunan çelik, ileri doğru itilen ve baskı uygulanan çelikten daha güçlüdür. Dolayısıyla, Doğu’da kullanılan testere, daha ince tasarlanmakta ve tahtanın talaşa dönüşerek ziyan olan kısmını azaltarak tasarruf sağlayabilmektedir.

Makinenin tasarlanma rasyonelitesi ve yapısını mükemmelleştirmesi nedeniyle artık ahlakî bir vecibe olduğu nosyonu -insanın önüne yeni başarı standartları koyan bir nosyon – yeni teknolojiyi insani ilerlemeyle denklemeyle daha da kolaylaştırmaktadır. Günahkârlık ya da geri kalmışlık artık insanî potansiyellerin eksik oluşunu değil, makineden maksimum faydalanmadan mahrum kalma durumunu nitelemektedir.

İlerlemenin mekanik tekillik içeren anlamı, 1933’te Chicago’da düzenlenen “İlerleme Asrı” isimli Dünya Fuarı’nda belirgin hale gelecektir. “Bilim keşfeder, teknoloji yürürlüğe sokar, insan intibak eder.” Bu sloganı türeten kişi şüpheye yer bırakmaksızın inanıyordu ki bu sonuç, izah edilip ispatlanmaya muhtaç olmayacak kadar açık ve nettir (Mumford, 1996).

Ütopyalar gibi bilim kurguların da hali hazırdaki en önemli faydası modern uygarlığın hâlâ aramak ve ulaşmak zorunda olduğu şeyleri değil fakat önceden tedbir almamızı gerektiren kötü olasılıklara peşinen işaret etmektir. Çünkü bilim, teknik ve fantezi kol kola ilerlemektedir.* Bilim kurgu yazarlarından Arthur Clarke'ın “gürültülü fabrikaları” ve “tıkabasa dolu mağazaları” ile bu çağın biteceğine ve torunlarımızın unuttuğumuz “güzellik, bilgelik (irfan), neşe ve aşk” gibi değerleri hatırlayacağına dair umudunu aktaran Mumford, H. G. Wells'in de ölüm döşeginde benzer şeyleri dile getirdiğini belirtmektedir: “Akıl, gücünün son haddine varmıştır.” Başka bir bilim-kurgu yazarı Aldous Huxley'in 1932'de yayınlanan kitabı Cesur Yeni Dünya'da (Brave New World), hayatın her yönünün kontrol ve tasnif edildiği merkezî ve disiplinli bir dünya düzeni öngörülmekte ve insanlığın yeni hedefleri olarak dinamizm ve genişleme değil sabitleştirme ve uyum konulmaktaydı (Mumford, 1996). Daha sonraki ütopycılar sistemi kusursuzlaştırdılar.

2.3.2. Teknolojik Değişim Süreçleri

Teknoloji doğrusal bir akım şeklinde gelişmez; tersine yeni gelişme patlamaları dizsidedir. Dolayısıyla insanlar beklenmeyen değişikliklere uyum sağlamak zorundadırlar. Teknolojinin bugüne kadar aldığı yolu beş temel başlık altında inceleyebiliriz.

* Bilim kurgu eserleri, teknoloji ve bilimin etkileşimi için Lewis Mumford, Makine Efsanesi, çev. Fırat Oruç, İnsan Yayınları, İstanbul, 1996, s.377-382'ye bakılabilir.

Bu evrelerin Amerika'nın teknoloji tarihine denk düşen tarihleri ise aşağıdaki gibidir (Post ve Davis, 1992):

1. Göçebe-Bedevi Teknoloji	(Nomadic—Agrarian)	1650
2. Ziraî Teknoloji	(Agrarian)	1650-1900
3. Endüstriyel Teknoloji	(Industrial)	1900-1960
4. Hizmetsel Teknoloji	(Service)	1960-1975
5. Bilgi Teknolojileri	(Knowledge)	1975-1990lar

Hem nitelikleri hem de sosyal dengeler olmak üzere ekonomik, siyasal, kültürel ve hayat tarzı üzerindeki etkileri birbirinden oldukça farklı olan teknolojinin günümüze kadar gelişim evrelerini dünya üzerinde yayılması bakımından ise 3 ana döneme ayırmak mümkündür (Kurtulmuş, 1996):

1. Sanayi Devrimi Sonrası Dönem,
2. İkinci Sanayi Devrimi,
3. Post Endüstriyel Dönem.

2.3.2.1. Birinci Sanayi Sonrası Dönem ve Mekanizasyon

Bu dönemde buhar makinesi kullanılmaya başlanmış; tarımdan sanayi sektörüne işçi akımı yaşanmış, kitle üretimleri gerçekleştirilmiştir. Ondokuzuncu yüzyılın ortalarında bu dönemin tanıklarından Emerson “Bu çağın aydınlığı diğer tüm çağları geride bırakmıştır” diyordu. “Ömrümde zihne tesir eden beş mucize gördüm: 1. Buhar makinesi, 2. Astronomide spektroskopun kullanılması, 3. Elektrikli telgraf, 4. Tren, 5.

Fotoğraf makinesi.” Mumford, bu methiyeden sonra günümüzdeki mucizeleri – elektronik mikroskop, atom bataryası, uzaktan kontrol edilen gezegenin etrafında dönen uzay roketi, bilgisayar- anlatmak için kelime kalmadığı görüşündedir (Mumford, 1996).

Walter Rathenau’ya göre mekanizasyon, serbest, bilinçli bir akıl yürütmeden kaynaklanan insanlığın isteğinin ahlakî bir sonucu olarak ortaya çıkmış değildir. Amaçlanmadan hatta farkedilmeden gelişmiştir. Rasyonel ve bilimsel yapısının aksine, tercihten kaynaklanmayan doğanın aptalca türemiş bir sürecidir (Gehlen, 1980).

Bu dönem aynı zamanda manastırın makineyi içselleştiren kuralları, ömür boyu işbölümü, tutumluluk alışkanlıklarının bürokrasiye ve fabrikaya aktarıldığı dönemdir. Mumford’a göre sanayi devrimi bu toplu mekanik organizasyonun eseridir.

Aslında ana mekanik icatların birçoğu – demiryolu, mekanik asansör, yer altı tüneli, suni ışıklandırma ve havalandırma-madenden türediler ve tümü ilk sanayi devriminden yüzyıllar önce mevcuttular. Mekanizasyon James Watt’ın buhar makinesiyle başlatılmakla beraber (Tuna ve Ekin, 1970), 1760’ta Watt tarafından geliştirilen buhar makinesi, ilk defa madenlerden suyu pompalamak için Newcomen’in kullandığı daha kaba bir formun devamıydı. Günlük 8 saatlik üçlü vardiya ise ilk defa Saksonya’da uygulanmıştır (Mumford, 1996).

18. yüzyılda meydana gelen büyük ve ani değişimler gerçekte sadece mekanik ilerlemelere değil fakat teknolojiyi diğer

kurumlarla dengede tutmuş hayatın diğer birçok yönleriyle ilgilenmenin azalmasına bağlıydılar.

Onikinci ve onsekizinci yüzyıllar arasındaki dönem teknolojik durgunluk dönemi olmadığı gibi, yalnızca el emeğinin kullanıldığı ve makinelerin işlevinin küçümsendiği ya da asgariye indirildiği bir dönem de değildir. Aksine bu dönem bir güç ekonomisiydi ve bizzat makineler – su değirmeni, yel değirmeni, mekanik saat ve torna tezgahı başta olmak üzere bunun bir parçasıydı. Ekstra insan enerjisinin politeknikle bu kombinasyonu, insanın özgürlük alanını genişletmekteydi; bununla birlikte sanat çalışmalarıyla uğraşılması ve eski el sanatlarının muhafazakâr gelenekleri, bu ekonominin herhangi bir kısmının başıboşça dinamik ya da taraflıca egemen olmasını engellemiştir (Gehlen, 1980). Ne var ki ondördüncü yüzyıldan sonra örf ve âdet, gelenek ve âyine dayalı feodal dengenin bozulmasıyla birlikte bu teknolojiye mündemiç güç unsurları da elden çıkmaya başlamıştır.

18. yüzyılda loncaların resmi ilgası erken makine endüstrisinin gayri insani uygulamalarının yolunu açmıştı, dolayısıyla “laissez faire” savunucuları tarafından ilan edilen özgürlük, ortaçağ lonca koruma ve sosyal güvenlik sistemini terk etmek ve bu sistemin çok şeye mal olmuş yeni makine üretimine sahip olan kişilerce sömürülme özgürlüğüydü. Fabrika sistemi kendi güç makinelerini köleliği ilga etmek için kullanmak yerine işçiyi, ücretli bir köle seviyesine indirmiştir.

Bu tür rahatsız edici toplumsal sonuçlar en fazla büyük teknik ilerlemelerin kaydedildiği alanlarda görülüyordu. Başından beri görülen organizasyon ve mekanizasyon yolu ile elde edilen kesin kazanımlar işçilerin, bilhassa çocuk ve kadınların merhametsizce sınıflandırılmaları ve sömürülmeleri sonucu elde edilmiştir. Bu gerçekler fiilî sonuçlara bakmadan teknolojik ilerlemenin otomatik olarak toplumsal iyileşmeyi getirdiğine inananlar tarafından hâlâ tevil edilmektedir. Örneğin fabrikalarda 14 saat çalışan çocuklarda yaygın olan raşitizm hastalığının güneş ışığı eksikliğine bağlı olduğu gerçeğini reddeden Andrew Ure gibi, Viktorya çağının endüstriyalizm havarilerini taklit etmektedirler. Andrew Ure, gaz ışığının oldukça yararlı ve daha ilerletici olduğunu söylemişti (Abandroth, 1981).

Otomatik güçle çalışan makine faaliyeti piramit çağında olduğu gibi işçiyi makine seviyesine alçaltma uygulamasının eşliğinde gerçekleşti. İşçinin sağlığını yok etme, vücudunu bozma, hayatını kısaltma; işsizi ise fakirlik, dilencilik, açlık ve ölüme sürüklenme. Canlı işçinin bu gayri insanileştirilmesi paradoksal olarak makinenin kademe kademe insanlaştırılması- otomatona hayatvâri hareket ve amacın bazı mekanik muadillerini verme anlamında insanlaştırma- ile tamamlandı (Mumford, 1996). Son olarak Japonların istendiğinde masaj yapabilen robot geliştirdiklerine ilişkin haberler, yeni bin yılın ilk ayında basın yayın organlarında yer almıştı.

2.3.2.2. İkinci Sanayi Dönemi ve Otomasyon

Bu dönemde sanayide kullanılan teknolojinin temel özelliklerini büyük ölçüde enerji kullanılması, mekanizasyonda uzmanlaşma, işbölümü kalite kontrolü teknolojisinin geliştirilmesi, yığın üretim metodu ve otomasyon olarak sıralamak mümkündür (Demir, 1973). Bu dönemde büyük üretim hatları kullanılarak önceden insan esaslı olan üretim ve montaj işinin büyük kısmı önceden planlanmış otomatik makine /makine serilerinde yapılmaya başlanmıştır. Bu dönemin tipik üretim ilişkilerine örnek olarak Taylorizm gösterilebilir.

Otomasyon, dar ve geniş anlamda tanımlanabilmektedir. Ford'un Detroit'teki araba fabrikasından hareketle "Detroit tipi" de denilen dar anlamda otomasyon, makineler vasıtasıyla diğer makineleri planlama, işletme ve işlerini kontrol etme niteliğinde bir teknolojik değişimdir. Bilgisayarlar, elektronik kontroller, vb. bu sistemin unsurlarıdır. Geniş anlamda otomasyon ise insanların yerine makinelerin kullanımınıdır. Otomasyonun ortaya çıkardığı yığın üretim metodunun özellikleri ise, standardizasyon, makinelerden yararlanma, büyük hacimde üretim, akan iş başlıkları altında toplanabilir. Otomasyon kısaca mekanizasyonun kas gücüne zihin gücünün ilave edilmesi şeklinde tanımlanabilmektedir. Bu durumda otomasyonun ayırıcı vasfı, makinelerin programlanabilir makineler tarafından kontrol edilmesi olmaktadır. Birinci Endüstri Devrimi, Avrupa'da ortaya çıktığı halde, İkinci Endüstri Devrimi denilen otomasyonun kaynağı Amerika'dır (Tuna ve Ekin, 1970).

Taylor'un hiyerarşik ve otokratik yönetim anlayışı, üreticiden tüm üretim bilgisi ve tasarım gücünün kesin olarak koparılmasını ve merkezî otorite olarak yönetimin elinde toplanmasını gerektirmektedir. Buna göre Taylorizm'in ilkeleri, 1. Emek sürecinin işçinin bilgi ve becerilere bağlı olmadan biçimlendirilmesi için işçinin tüm zihinsel faaliyetlerinin ortadan kaldırılması, 2. Üretim bilgisinin işçiden koparılarak yönetimin elinde toplanması şeklinde özetlenebilir. Böylece işçi vasıfsızlaştırılmış olmaktadır (Ansal, 1992).

Otomasyonun geçmişine bakıldığında, sadece çalışanın vasıfsızlaştırılması bakımından değil; genel anlamda insanlık hayatı için olumsuz etkilerinin olduğu görülmektedir. Trafik kazaları, modern tekniklerle yapılan savaşlar, soykırımlar, nükleer denemeler, nükleer savaş tehlikesi bu olumsuzluklardan bazılarıdır.

Taylor'un teorisini Ford, otomobil fabrikasında bir üretim hattında uygulamaya geçirip mekanize hale getirerek kitle üretim sistemini geliştirmiştir. Taylorist ve Fordist yöntemlerle artan bunaltıcılık ve yoğunluk işçilerin tepkilerine neden olmuş ve alternatif stratejiler aranmaya başlanmıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, sermaye, tüketim malları kesimindeki verimlilik artışı ile kitlesel satın alma gücünü 20 yıl kadar dengeleyebilmiş, 1970'lerde dengenin bozulmasıyla üretim yerlerinde iş genişletme, rotasyon, otomasyon, yarı özerk çalışma ekipleri oluşturma çalışmaları, Fransız Düzenleme Okulu

kuramına göre “Neo Fordizm” olarak adlandırılmıştır (Ansal, 1992).

Otomasyonla gün yüzüne çıkan problemlerden biri de insanın kendi buluşlarının efendisi mi kölesi mi olacağı sorusudur. Ludwig Rosenberg, 1963’te “yardımcı vasıtalar, bu özelliklerini kaybedip, kendileri için çalışılan bir hedef haline gelirse, o zaman rahatça teknik bir barbarlığı düşündüğümüzü söyleyebiliriz” diyordu (Tuna ve Ekin, 1970). Bugün gelinen noktada bütün bir sosyal hayatın otomatlaştırıldığını söyleyebiliriz.

2.3.2.3. Post-Endüstriyel Dönem ve İleri Teknoloji

Bu dönemin ayırıcı vasfı, özellikle 1970’li yılların 2. Yarısından itibaren mikroprosesörlerin ve robotların yaygın kullanımınıdır.

Eğer her farklı üretim prosesini (mikroelektronik çiplerin lazerle kesilmesi gibi) özel bir teknoloji kabul edersek, bunun sonucu üretimde binlerce değişik teknolojinin kullanıldığına şahit oluruz. Onun yerine belli bir prosesin temel prensip ve ortamlarını belirlersek (örneğin lazer veya normal ışın), o zaman tüm geliştirilmiş üretim teknolojilerinin kendilerinden türetildiği birkaç yüksek teknolojiye bahsedilebilir. Bu ileri teknoloji türleri arasında bilgisayar ve bilgi teknolojileri, endüstri toplumundan post endüstriyel topluma geçişte ana eksenlerdir (Kurtulmuş, 1996).

Bilgisayar teknolojisinin gelişmesi sonucu mikroprosesörler yeni sanayi ürünlerinin geliştirilme yöntemlerinin dizaynında devrim

yapmışlar ve uygun data analizlerini oldukça kısaltan hemen hemen tüm modern araştırma cihazlarının hayatî parçası olmuşlardır. Kısaca ileri teknoloji alanında piyasaya çıkan ürünler/teknolojiler kısa sürede yenilenmekte ve daha ileri modelleri ile yer değiştirmektedir. İleri teknolojinin özelliklerini şöyle sıralayabiliriz (Kurtulmuş, 1996):

- Diğer teknolojilere uyulanabilme kabiliyeti (integration)
- Eldeki mevcut makine ve araçlara adapte edilebilerek onların güncelleştirilebilmeleri (pervasiveness)
- Birden fazla ileri teknolojinin birlikte uygulanarak birçok yeni ürün ve üretim teknolojisini üretmeleri (convergence)

Teknoloji geliştikçe hız da artmaktadır. Bakır telli bir telefon hattının bir dökümanı yükleme süresi 9.7 dakika iken bu süre fiber optik telefon hatlarında 66 saniyedir. Kablolu televizyon hattından yükleme yapıldığında ise aynı işlem 0.8 saniyede tamamlanmaktadır (Basalla, 1996).

Bu dönemde üretilen belli başlı teknoloji çeşitlerini ve özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:

i. Bilgisayar

Bilgisayar teknolojisinin temelinde de önceki teknolojik değişim süreçlerinde olduğu gibi Leibnitz'in ikili sayı sistemi vardır. İkili sayı sistemi, dijital bilgisayarların geliştirilmesinde birinci adımı oluşturmuştur. Başlangıçta hesaplamalarda kolaylık sağlayacak makineler olarak geliştirilen bilgisayar, İkinci Dünya Savaşı sırasında analitik sorunların çözümü için hükümetler tarafından

da desteklenince, 1944 yılında Hovard Aiken, IBM ile ortak çalışmasında MARK I'ı geliştirmiştir. Bir yıl sonra biraz daha hızlı çalışabilen ENIAC; 1951 yılında da ilk ticarî bilgisayar UNIVAC I'den iki adet üretilir. Bu bilgisayarlarda transistör kullanılmıştır. Mikro ve entegre devrelerin kullanıldığı ilk bilgisayarlar 1964'te üretilir.

1970'li yılların başlarında Intel, ilk RAM Chip'i üretmiştir. 1980'li yıllardan sonra Microsoft, 32 BIT'lik 386'yı piyasaya sürer. 1993'ten sonra ise PENTIUM olarak bilinen bilgisayar serileri üretilmiştir. 2000'li yıllarda 64 BIT'lik mikro işlemciler 860 ve 960'ların piyasa bulması beklenmektedir (Bensghir, 1996).

Amerikalı sosyolog Lewis Mumford, yeni teknolojinin temelinde “tanrı-kral” olarak nitelediği bilgisayarın bulunduğunu ifade etmektedir: “Yeni teknolojinin temelinde bulunan elektronik aygıt, Tanrı-Kral Bilgisayar'ın özelliği, işlemleri hafifletmesi ve bu işlemleri yaparkenki hatasızlığıdır. Tüm bunları yaparken kusursuz değildir aslında: Kralların ve İmpartorların kârlarını çökertmiş köklü zayıflıkları hâlâ barındırmaktadır.: İhtimam gösterdiği yegane bilgi, Vezir-i Azam ve saray adamlarınca kendisine gösterilen bilgidir. Ve krallıkta sıkça vuku bulduğu gibi, saray adamları –bunu matematiksel modelci ve programcılar şeklinde okuyunuz- kraldan sadece kendi sundukları yetersiz bilgilerle hareket etmelerini istemektedirler. Bu bilgi Majestelerinin tuhaf sınırlamalarına intibak etmek için insan tecrübesinin önemli bir çok veçhesini göz ardı etmek zorundadır.

Bilgisayar bilgisi, işletilmek ve programlanmak zorunda olduğu için insan beyninin aksine sürekli artış/yenilenme halinde olan gerçeklikle devamlı bir temas halinde olamaz; zira tecrübenin ancak küçük bir kısmı, soyutlama ve soyut sembollerle ifade için kodlanabilir. Niceliksel olarak ölçülemeyen yahut nesnel olarak gözlemlenemeyen değişimler, bilgisayarın alanının dışındadırlar. Tüm göz alıcı işlem hızına rağmen bileşenleri, sürekli organik değişimlere nitelik açısından karşılık verme kudretinden uzaktırlar. Mısır Teolojisinde Güneş Tanrısı Ra'nın en müstesna organı göz, bağımsız bir varlığa sahipti ve tüm kozmik ve beşerî işlerde yaratıcı ve yönetici bir rol oynuyordu. Mumford'a göre bilgisayar, yeniden ikame edilen Güneş Tanrısı Mega-makinenin gözüdür. Büyük Birader ya da Dedektif şeklinde hizmet eder; aynı zamanda her yerde hazır ve nazır olan "yürütme gözü"dür. Onun emirlerine mutlak itaat zorunludur. Çünkü kendisinden herhangi bir şey saklanamaz ve kendisine karşı girişilen herhangi bir itaatsizlik cezadan kurtulamaz. Hayatın her görünümü bilgisayardan geçecek ve her şeyi kuşatan kontrol sisteminin altına getirilecektir. Bu ise yalnızca mahremiyetin istila edilmesi değil fakat özerkliğin tümünden yıkılması- gerçekte insan ruhunun yok oluşu- anlamına gelecektir.

Yeni teknoloji kendi kişiliğini de oluşturmaktadır. Bu kişilik, tek bir bilgi türü-bilimsel bilgi- tek bir insani girişim şekli -kârın maksimizasyonuna dayalı- tek bir değeri haiz olan tek kutuplu dünya görüşünün ortaya çıkardığı bir tiptir ve megamakinenin inançlı hizmetkârları tarafından muteber kişilik olarak tanımlanmaktadır (Mumford, 1996).

ii. Robotlar

Birçok farklı işi yapabilen, hareket kaabiliyeti olan programlanabilir mekanik bölümlerin dizaynı ve kullanımını kapsamaktadır. İnsana göre daha fazla çalışabilmekte, daha fazla güç harcayabilmektedir.

Fakat robotların istihdamı sırasında çalışanların algılama biçimi önemlidir. Alt düzeylerde uzmanlaşmış çalışanlar, robotlara karşı negatif bir tavır takınırken, üst düzeydekiler uzmanlık alanlarının genişlemesinden dolayı pozitif olabilmektedirler (Newstrom ve Davis, 1993). Robotlar çalışma düzeninde montaj bandında, hatta ev işlerinde insanın konumunu tehdit etmektedir. Çalışanlar robot teknolojisine işsiz kalacakları endişesiyle karşı çıkabilmektedirler.

Ayrıca robotlar, konuşma, yürüme, yapay zeka gibi fonksiyonları yoluyla insanî özellikleri taklit ederek insanın kendine yabancılaşmasına, ya da güçsüzlük duygusuna yol açabilmektedir.

iii. Bilgi Teknolojileri

Günümüzde telekomünikasyon (kablo bağlantıları, radyo, telgraf, telefon, televizyon ve internet teknolojileri) bilgi (enformasyon) toplumunun temelini oluşturmaktadır. Daniel Bell'in post-endüstriyel olarak nitelediği toplumların kullandığı teknoloji de bilgi teknolojilerinin tamamını oluşturan "entelektüel teknoloji"dir (Bell, 1999).

Bilgi teknolojileri, bilgisayar, software, geniş anlamıyla iletişim araçlarının kullanımını içermektedir. (Örneğin Benetton, bütün mağazalarında üretim hacmini/imkanlarını belirlemek için bilgisayar bağlantısı kullanmaktadır.) Bu uygulama yüz yüze ilişkiler yerine, beynini eliyle uyum içerisinde kullanmak suretiyle bilgisayar başında iletişimi getirmektedir (Newstrom ve Davis, 1993). Artık bir alışveriş sırasında elleri kenetleyerek dakikalarca hayırlaşmak yoktur. Duygu da yoktur. Alışveriş bir tuşa basmakla bitecektir.

Yeni teknoloji, bilgi ve haberleşmenin iş yaşamının en geniş yüzdesinde baskın şekilde kullanılmasını da sağlamakta hatta zorunlu kılmaktadır. El işlerinden çok zihni faaliyetler gerektiren işler yaygınlaşmıştır. Haber editörleri, Muhasebeciler, bilgisayar programcıları ve öğretmenler “bilgi” işi yapmaktadırlar. Artık cerrah bile bilgisayarla çalışıyor. Bu nedenle yeni teknolojiye bağlı olarak, yeni işgücüne de ihtiyaç duymaktadır. Teknik tabanlı işlerin yönetimi için “hazerfen çalışanlar” a ihtiyaç duyulmaktadır. Artık tek bir alanda uzmanlaşma yetmemektedir. Teknik tabanlı işlerin yönetimi için hem yönetim formasyonu almış olmak hem de mühendislik/programlama gibi teknolojiyle ilgili alanlarda eğitim görmüş olmak gerekiyor (Newstrom ve Davis, 1993).

Matbaanın icadına dayalı olarak gelişen periyodik yayın da bilimsel alanda bir otomasyon safhasıdır: bilimsel bilgiyi küçük standart birimlere ayırarak –bilimsel makale şeklinde – iletme yöntemi. Malın kitle üretimi ile bilimsel bilginin kitle basımı

arasında da etkileşim vardır: 1665'te sadece bir adet bilimsel dergi varken 1909'da on bine ulaşmıştır. Teksir makinesinden mikrofilme ve Xerox'a kadar her tür kopyalama makinelerinin verimi üretimi artırmıştır (Mumford, 1996).

2.4. Teknolojik Gelişmenin Nedenleri

Teknolojik gelişmenin nedenleri arasında teknoloji tarihçisi George Basalla çeşitlilik, bilimsel buluş ve icatlar, askeri ihtiyaçlar ve edebiyatçıların ilgisini saymaktadır. Mumford da benzer nedenler üzerinde durmuştur. İnsan ihtiyaçları da teknolojik gelişmenin nedenleri arasında sayılmakla birlikte, geliştirilen hangi teknolojinin hangi düzeyinin insan ihtiyaçlarıyla ilgili olduğu ve yeniliklerden hangisinin "lüks" olduğu konusu tartışmalıdır.

Burada teknolojik değişimin yabancılaşmaya etkisini açıklamak bakımından çeşitlilik, bilim ve askeri ihtiyaçlar üzerinde durulacaktır. Kaldı ki incelenen dönemlerde bilim adamlarının çoğu, edebiyat ve sanatla da ilgilenmekteydi.

2.4.1. Çeşitlilik

Çeşitlilik, teknolojik gelişmenin sonucu olduğu kadar, gelişmenin nedenleri arasında da sayılmaktadır. Otomobil mucitleri, gereksinimden dolayı böyle bir buluş gerçekleştirmiş değillerdir. Otomobil imal edilmesinin ilk on yılında (1895-1905) satınalma gücü olanların bir oyuncacı ya da eğlence aracı idi. Kamyonlar, I. Dünya Savaşı'nda askeri ulaşım aracı olarak kullanıldıktan sonra rağbet görmüştü (Basalla, 1996).

ABD’de 1970-1988 yılları arasında 4.7 milyondan fazla patent verilmiştir. Eğer bu patentlerin her birinin farklı bir eşyayı tanımladığını düşünür ve her bir eşyayı bir canlı türüyle özdeşleştirirsek teknolojik dünyanın organik dünyadan 3 kat fazla bir çeşitliliğe sahip olduğunu söyleyebiliriz. Basalla bunu evrim mecazı ya da evrime kıyasla açıklıyor Tekerlek, gelişmenin, değişimin tamamen gereksinimden kaynaklanmadığının başka bir örneğidir. Tekerlek Mezopotamya’da icat edilmiş fakat bir süre sonra terkedilerek deve gücüyle taşımaya dönülmüştür. Çünkü çöl şartlarında deve iki öküzün taşıdığından daha fazlasını taşımakta, daha uzun yol katedebilmektedir. Meksika ve Orta Amerika’da aynı dönemde tekerlekli heykeller yapıldığı halde tekerlek ulaşımda kullanılmamıştır.

Özetle, tekerlek eşya taşınmasını kolaylaştırmak için zorunlu olarak icat edilmiş değildir. Basalla, tekerleği Batı uygarlığının yücelttiği görüşündedir; tekerlek, bütün çağlarda insanlar için faydalı ya da gerekli bir icat değildir (Basalla, 1996).

Mc Dermott, teknolojinin aksaklıklarını yine teknolojinin düzeltebileceğini söyleyen aydınlardan hareketle, teknoloji için “aydınlara afyonu” diyor.(Güngör, 1990).

2.4.2. Bilim

Ondokuzuncu yüzyıl sonlarında bilim temelli kimya ve elektrik endüstrilerinin kurulmasıyla birlikte bilimsel bilgi, teknolojik ilerlemelerin temel kaynağı olarak işlev görmeye başlamıştır (Basalla, 1996). Bu başlık altında bilimin “tabiata hakim olma”

anlayışıyla yabancılaşmaya yol açan tek taraflı nesnel bilgiye yaptığı vurgu ve bu anlayışın eleştirileri üzerinde durulacaktır.

Ondokuzuncu yüzyıldan sonra bilimin insanın tabiat üzerindeki tek taraflı efendiliğine dair uğraşısı başka bir dönemecin eşiğine geldi. Bu da her türlü tabii sürecin yerine suni ikame araçları aramak, mamul ürünleri organik olanlarla değiştirmek ve nihayet, insanın kendisini, keşfettiği ya da yarattığı güçlerin itaatkâr bir kuluna dönüştürmekti (Gehlen, 1980). İronik olarak, ürenin, bir hayvanın artık ürününün bir eşinin yapılması, böyle bir araştırmanın ilk büyük zaferiydi. Bunu birçok başka ikame araçları –lifler, plastikler, kimyevî ilaçlar- takip etti.

Elbette ki Descartes ‘tabiatı fethetmek’ için sarfedilen bu tek taraflı çabanın, gerçeklik kazanmaya daha da yaklaştıkça beraberinde özel bir tehlikeyi de getireceğini önceden göremedi. Bu insanın kendisinin mahrum bırakılıp azledilmesi tehlikesiydi.

Bilimsel deneyci Descartes, araştırmalarının geniş menziline rağmen zamanının barok kültürünün etkisiyle siyasal mutlakiyetçiliğe inanıyordu. Gelenek, tarihsel süreklilik, yaşanmış tecrübe, demokratik işbirliği ve başkalarıyla karşılıklı münasebete aykırı bir şekilde bir Barok prensi gibi, örften kopuk, avamî adetlerle ilgisini kesen, mutlak güç sahibi, kayıtsız şartsız itaati emreden bir düzeni arzuladı. Bu organik kompleksite yıkımı, etkili mekanikleştirme ve her alanda tam kontrol için birincil şarttı. Bu zihniyetin yansımaları devrin binalarında ve şehir mimarîsinde görülebiliyordu. Örneğin Versay Sarayı'nın

süslemelerini kaldıracak olsanız geriye kalacak olan bir fabrika ünitesi iskeletidir (Mumford, 1996).

Descartes'in sloizmi, barok mutlakiyetçiliğin yönetim dışında diğer alanlardaki tabii bir ifadesiydi. Yalnız başına hareket etmek, sahnenin merkezini işgal etmek, tüm rakip kişi ve grupları yerlerinden etmek. Bu düşünce tarzı, yönetici despot, müzikçi primadonna, tekelci sermayedar ve düşünen filozof arasındaki temel bağıdır. Bu akımın nihaî etkisi, toplumun tüm bileşen unsurlarını ayrıışık otomatik cüzlere indirgemek ve kralı, "devlet"i, belli bir düzen verme işlevini ve geride kalan yabancılaşmış ve parçalanmış bireylerin yönetimini tek bir polarlaştırıcı ögeye terk etmek oldu. Gerçek bir cemaat oluşturan aile, köy, çiftlik, iş yeri, lonca, kilise gibi bileşen grupların bu şekilde kabuklarının soyulması, makine tarafından empoze edilen tekdüzelik ve standartlaştırmalar için yolu temizledi (Mumford, 1996)

Mumford, Descartes'in düşünce ile var olma denkleminin altında (Düşünüyorum o halde varım) bulunan ve barok devrenin toplumsal yapısından türeyen düşüncelerin olumsuz etkileri üzerinde durmaktadır (Mumford, 1996). Rasyonel bir düşünce sistemi altında tüm zihinler bilimsel kanunlara, bir kulun mutlak bir yöneticinin fermanlarına teslim olması gibi teslim olamaya zorlanacaklardı. Bugün birçok bilim adamı için Descartes'in önermesi sadece bir aksiyom değil, fakat bunun da ötesinde ahlâkî bir vecîbedir. Madem ki bilimsel determinizm her yerde işliyordu, o halde insanlar da tam bir kontrol altına alınmalıydılar.

Tarihin o ana kadarki katkılarını bir kenara atmakla Descartes, hem tabiatın önemine hem de önemin tabiatına dair bilgisini karıştırmış ve onların birbirlerine bağımlılıklarını anlamaya muvaffak olamamıştır; çünkü tabiatı keşfeden aklın kendisi tabiatın bir parçasıdır.

Mumford'a göre, mutlakiyetçiliğin ilkelerine sadık olan Descartes, tek bir zamanda tek bir amaca varmak için tek bir akıl tarafından vaz edilen önceden belirlenmiş bir düzeni tercih etmiş ve yönetim meseleleri gibi aklın meselelerinde de, iyi toplulukların “bilge bir kanun koyucunun talimatlarını takip ettiklerini” düşünmüştür. Bu talimatları değiştirme çabasındaki reformcuları “vesveseli ve her şeye burnunu sokan” kişiler olarak tanımlayan Descartes, gerçekte başarılı bir makinenin özelliklerini kaleme alıyordu. Protesto etmeksizin hiçbir faal organizma, hiçbir tarihsel grup, hiçbir canlı topluluk bu kartezyen çerçeveye başarılı bir şekilde hapsedilemezdi. Sonuç olarak berraklığı ve tahmin edilebilirliğiyle mekanik düzen Descartes'in takipçilerinin zihinlerinde gerçekliğin temel kriteri ve Descartes'in tümüyle Kilise'nin denetimine bırakmayı tercih ettikleri dışında tüm değerlerin kaynağı haline gelmiştir. Sonuç olarak, Descartes, bilim adamını mutlak bir kanun yapıcı seviyesine yükseltiyordu.

Descartes, insanın bedenini makineye benzetmekle başka bir düşmüştür. Bunun tersi makine insan yardımı olmaksızın makinenin kendisini şekillendirmesi ve üretmesi demektir.

Bilimin metodolojisine aktarılan Descartes'in kullandığı makinenin sunduğu açıklama tarzıydı. Saat çarkı örneği sadece Descartes değil, çağdaşlarının da üzerinde etkili olmuştu. Kepler de astronomi çalışmalarının hedefini göksel makinenin işleyişinin saat çarkına benzediğini göstermek olarak açıklar. Organizma her alanda makineye indirgeniyordu (Boorstin, 1996).

İleri bir mekanik düzenleme formu olan saat işleyişinin canlı niteliklerinin kabulü, Descartes'i, organik davranışın analizine mekanizmin dıştan gelen nosyonunu sokmaya teşvik etti. Bu eksik bir açıklamaydı. Organik dizayn ve nedensel determinizm gerçekte zıt kutuplarda duran birbirlerinin anti tezi kavramlardır. Hans Driesch'in işaret ettiği gibi şimdiye kadar hiç kimse, taşları gelişigüzel bir alana yığarak ev inşa etmeyi başaramamıştır. Bir asrın sonunda kişi hâlâ bir taş yığına sahiptir. Canlı varlıkların düzenli davranışının sebebini izah etmek için Descartes, idrak edilebilir bir organizmadan ziyade baştan sona dizayn ürünü olan makine kavramını ortaya koymuşu. Böylece taslak, amaç, telos gibi öznel vasıfları gizlice restore ediyordu (Mumford, 1996).

Mumford, mekanik metaforun saf insani ilgileri bertaraf etmek için tek başına yeterli bir aygıt olmadığı görüşündedir. Çünkü mekanizmaların kendileri öznel olarak biçimlendirilmiş ürünlerdir. Ve asıl açıklanması gereken organizmaların belli yönlerini taklit eden makinenin tuhaf özellikleridir. Yapısı ne kadar kompleks mucidi ne kadar dahi olursa olsun hiçbir makine teorik olarak dahi insanın bir benzerini yapamaz. Kozmik ve organik tarihin önemini idrak etmedeki başarısızlık çözümler ve

dönüşümler vadinde bulunan fakat bunları çoğu kez kalıcı yıkımlar ve imhalara çeviren çağımızın tahakkümcü taleplerini geniş oranda açıklar. Sadece aklın soyutlamalarına ya da makinelerin işleyişlerine önem verip hisleri, duyguları, fantazileri, düşünceleri göz ardı etmek tellerle idare edilen ağartılmış iskeletleri canlı organizmanın yerine ikame etmektir. Yaşam karşıtı kültün – yaşanan ve kaydedilen şekliyle insan tecrübesinin bütünü ile tamamlanan organik kompleksitenin evrimsel arka planına karşı olan- organizmaları yok etmeğe ve makineye intibak etmeleri için insanî istek ve arzuları kısımaya hazır bir şekilde ortaya çıkması tam da bu noktadadır.

Ahmet İnam, bu durumu “akıl-gönül zıtlaşması” şeklinde tanımlamaktadır. İnam’a göre sanayi devriminden bu yana geçen bin yılda teknolojik değişimin bombardımanı altında kalan toplumların kültüründe maddî boyut ya da maddî öge giderek büyümüş ve diğer kültür boyutları ya da bileşenleriyle olan dengeli, uyumlu, içten ilişkisini yitirmiştir. Kültür, özellikle Batı kültürü, bu uyumsuz ögesinin denetim dışı çalışması sonucunda kültürel bir kansere, kültür kanserine yakalanmıştır. Kanser, Batı kültüründe bu kültürü oluşturan toplulukların kültürlerinde (medeniyet ailesinin şerefli bir üyesi olduğunu iddia eden Türk toplumunda da) bellek kaybına yol açmış ve geleneksel yaşam biçimiyle bağlantı kopmuştur. Ortaya çıkan bir yığın araç gereci, teknik ürünü bilim kullanmıştır. Bilgimiz değişmiş, evrendeki yerimiz konusundaki görüşler Kepler, Darwin, Freud gibi düşünür ve bilim adamları tarafından geleneği sarsıcı, kopuşlar yaratıcı biçimde sarsıntıya uğratılmıştır (İnam, 1993).

Organik kompleksiteden ayrı olarak tesis edilmiş analitik düşünme alışkanlığının sadece bilime değil tekniğe de sınırsız yararları vardır. Çünkü organik olandan kurtuluş etkili makineler yaratmanın ilk adımıydı. Kompleks bir nesneyi ögelerine ayırmak bu ögeleri nispeten daha basit bir makinede tekrar birleştirmeyi mümkün kılmış ve fiziksel bileşenleri kendi somut tezahürlerinde ayırma alışkanlığı icadı oldukça kolaylaştırmıştır. Analiz ayırıştırma ve indirgeme kompleks teknik yapılar yaratmaya doğru atılan ilk adımlardır. Fiziksel dünyanın muhtelif yönlerini tamamladıkları şekilde bir arada tutan mekanik dünya resmi olmasaydı, parçaları anlamlı sahte makinelere çeviren organizmalar olmasaydı son üç asrı şekillendirmiş mekanik kontrol için sarf edilen tüm gayretler boşa giderdi (Mumford, 1996).

Bilimsel metod her türlü deneysel gerçeği daha ileri bir inceleme ve düzeltmeye açık bıraktı. Bilim özel ve öznel tecrübeye hiçbir geçit tanımadığından bu tecrübenin ya önemini ya da varlığını inkar etmek mecburiyetindeydi. Bilim öznel tecrübeyi, objektif bilgi olmadığı gerekçesiyle reddetmek yolunu seçmiştir (Mumford, 1996).

2.4.3. Askeri İhtiyaçlar

Savaşta ağır silahların artan bir şekilde kullanımı, nişan almayı kolaylaştırmak ve kusursuz bir şekilde gerçekleştirmek için daha fazla bilimsel veriyi gerekli kıldı ve ayrıca bu, çıplak gözü güçlendirmek için de küçük dürbünü gerekli kıldı. Aynı askeri ihtiyaç türü bugünkü bilgisayarların gelişmesine de yol açtı

(Basalla, 1996). Geçici ve aralıklı olarak toplanılan düzensiz feodal ya da yurttaş ordularının yerine spontane ya da içgüdüsel tepkileri düzene otomatik itaatle değiştirilerek üretmeye göre tasarlanmış gündelik talimin katı disiplini altındaki bedelli ya da mavazzaf askerlerden müteşekkil standart bir ordunun geliştirilmesiyle, mekanizasyon işlemi ilk defa kitle ölçeğindeki insanlar üzerinde askeriye de gerçekleşmiştir.

Theodor Roszak, ırkçı ve milliyetçi çatışmaların ortaya çıkardığı teknolojiyi “ucube teknoloji” olarak nitelemektedir. Nazi Almanyası’nda ve Stalin Rusyası’nda geliştirilen teknolojiyi bu kategoride değerlendiren Roszak, hiçbir ülkede Bacon’un öngördüğü şekilde bilim adamı/teknisyenin tam yetkili olamayacağı ve teknoloji/teknokrasinin ülkede hakim sınıfla işbirliğine gideceği görüşündedir. Asker kontrolünün belirgin olduğu toplumlarda ya da dönemlerde de teknoloji, askerî ihtiyaçlara göre şekillenecektir (Roszak, 1999).

Askeri sınıflandırma kolektif mekanizasyonun arketipi olarak görülmektedir. Çünkü yarattığı megamakine insanî ve mekanik uzmanlaşmış birbirine bağlı ilk kompleks makinedir. Dolayısıyla yeni endüstriyel düzenin örgüsü fabrikaya girmezden önce ilk olarak resmî geçitte ve savaş alanında ortaya çıkmıştır. Ucuz, standart ve başkasıyla değiştirilebilir bir üretim meydana getirmek amacıyla askerlerin kitle üretim ve tasnifi askerî aklın makinenin işleyişine yaptığı en büyük katkı olarak kabul edilmektedir. Doğal olarak bu dönüşümün ilk önemli yan ürünü

askeri üniformanın kendisi oldu. Dikiş makinesini de ilk defa Fransa Savaş Bakanlığı kullanmaya çalışmıştır (Basalla, 1996).

2.5. Sanayi İşletmelerinde Teknoloji Yönetimi ve Teknoloji Aktarımı

Makro düzeyde yukarıda özetlenen teknolojik gelişmeler, mikro ölçekte işletmeleri de etkilemiş ve işletmeler, serbest piyasa şartlarında hatta çoğu zaman aksak rekabet şartlarında kâr edebilmek ya da kârlarını maksimize edebilmek için yenilenen teknolojiden faydalanma zorunluluğuyla karşı karşıya kalmışlardır. Bu bölümde, genel anlamda sanayi işletmesi terimi tanımlanmaya çalışılacak, uygulama alanı fabrikalar olacağından fabrikanın teknolojik dizaynı belirlenmeye çalışılacak ve sanayi işletmelerinde teknoloji yönetiminin genel ilkeleri üzerinde durulacaktır. Bu bölümde son olarak, teknolojiyi dışardan ithal eden bir toplum olduğumuz gerçeğinden hareketle teknoloji aktarımı üzerinde durulacaktır.

2.5.1. Sanayi İşletmesi Terimi ve Fabrika Sistemi

Sanayi işletmesi ev tipi ya da atölye tipi küçük sanayiden farklı olarak mekanizasyon ve otomasyonun hakim olduğu rasyonel üretim biçimini anlatmaktadır. Fabrika sistemi ise bu metodun pratiğe uygulanması olmaktadır.

2.5.1.1. Sanayi İşletmesi Terimi

Sanayide aslolan iktisadî ve teknik rasyonalite ile işbölümüdür. Sanayi işletmesi kavramıyla da iktisadî ve teknik rasyonaliteye dayalı olarak üretim yapan imalat sistemleri ifade edilmektedir.

Geleneksel görüşe göre üretim, malzemelerin dönüştürülmesi ile ilgilidir. Üretim, birinden alınan ürün tasarımının ürüne dönüştürülmesi ve bir başkası tarafından bir takım müşterilere satılması kombinasyonudur. Üretim sistemi girdileri (sipariş, malzeme ve enerji gibi) dış dünyadan alır, bu girdilere cevap vermek için bir takım kaynakları kullanır, malzeme ve bileşenleri müşterilerin istediği şekle dönüştürür. Üretim sistemi çevrenin fizikî, malî, beşerî ve politik kısıtları altında çalışır (Compton, 1999).

Üretim mühendisliğindeki son gelişmeler, artık bir üretim sistemindeki sorumluluk alanlarının birbirlerinin kesin hatlarla ayıramayacağını ve örgütsel birimler arasındaki yapay sınırların (örneğin pazarlama ve mühendislik, üretim ve satınalma, üretim kontrol ve pazarlama veya işçiler ve yönetim arasında olduğu gibi) iletişimi ve yardımlaşmayı hem azaltacağını hem de güçleştireceğini ortaya koymaktadır (Compton, 1999). Bu gelişmeler ışığında Krupka artık üretim operasyonları artık optimize edilecek bir sistem olarak düşünülmemesi gerektiğini, bunun yerine birçok sistemin birlikte düşünülmesi gerektiğini belirtmektedir.

Drucker 1990 yılının fabrikasını bir savaş gemisine, 1999'un fabrikasını ise küçük bir "filo" ya benzetmektedir. Bu filo, birbirleriyle ilişkili operasyonların merkezde bulunduğu modüllerden meydana gelecektir. Genel kontrol ve kumanda hala mevcut olacak fakat her modül kendi kontrol ve kumandalarına sahip olacaktır. Bu organizasyon bütün bunların

ötesinde farklı iletişim ve bilgi gerektirecektir. Geleneksel fabrikada her sektör ve departman amirine kendisinden istenen raporu verir. 1999'un fabrikasında sektörler ve departmanlar kendilerinin kime neyi rapor etmeleri ve kimden ne tür raporlar almaları gerektiğini düşünmek zorunda kalacaklardır. Bu bilgi akışı yukarı doğru değil, yanlara doğru ve departmanlar arasında gerçekleşecektir. 1999'un fabrikası bir bilgi ağı olacaktır (Compton, 1999). Gerçekten de Drucker'in "kehanetleri" doğrulanmıştır. Drucker'in birleşmeler yoluyla işletmelerin dünya ekonomisine entegre olacağı savı da büyük işletmeler açısından doğrulanmış bulunmaktadır (Drucker, 1996).

Gerçek hayatta, tek tek her elemanın performansını iyileştirmek yerine toplam sistemi optimize etmenin önemini vurgulamak gerekir. Sadece kendi sorumluluk alanından öte sistemi optimize edecek hareketlerde bulunmak için herkesi teşvik etmek örgüt için derin etkiler yapar (Compton, 1999).

Zanaatkar doğrudan kendi kontrolü altındaki özel bir süreçler grubu yoluyla müşterinin ihtiyaçlarını ürüne dönüştürüyordu. Sipariş tipi atölye imalatında ise imalat sistemi farklı uzmanlıklara sahip bir çok zanaatkarı içine alan daha karmaşık bir yapıya doğru gelişme göstermiştir. Bu firmaların temel özelliği belirli bir tipteki üründen sadece bir veya küçük bir parti ürünün makul bir maliyetle ve makul bir sürede iletme yetenek ve istekleridir.

2.5.1.2. Fabrika Sistemi

Makineyi “basit araçların birleştirilmesi” şeklinde açıklayan Marx, fabrikayı ise, “aynı türden ve aynı anda çalışan iş makinelerinin mekan itibariyle bir yerde toplanmaları” Marx tanımlamıştır. Makine teknik anlamında, bir anda bir çok aynı yada benzer aleti işleten ve şekli ne olursa olsun tek bir hareket sağlayıcı güçle işleyen bir mekanizma olurken fabrika bu mekanizmayı üretim sistemine dönüştüren düzenlemedir (Esin, 1982).

Akış tipi imalatta çoğunlukla fabrika, işgörenlerce belirli sıradaki işlenmeleri gerektiren parçalar fabrika dahilinde hareket eder. Akış tipi atölyede teçhizat işlemlerin en hızlı ve güvenli şekilde gerçekleştirilebilmesi için özel amaçlıdır. Sadece belirli bir makinede sürekli olarak iş gördükleri için akış tipi atölyede çalışanlar yaptıkları işte uzmanlaşırlar. Fakat bu uzmanlaşma belirli işleri belirli tezgahlarda gerçekleştirebilme ile sınırlıdır ki bu durum, kalifiye zanaatkarların bir çok farklı işlemeyi yapabilecekleri tezgahları çalıştırma yetenekleri olmasına karşıttır (Compton, 1999).

Fabrika yetişkin ve yetişkin olmayan çeşitli işçi tabakalarının merkezi bir güçle (bir ilk motorla) aralıksız bir şekilde işler halde tutulan bir üretken makineler sisteminin işleyişini hüner ve gayretle gözeten bir kooperasyondur. Makinelerin üretime sokulması iş sürecinde tüm öznel koşullanmaları kaldırarak ve öznel örgütlenme ilkesinin yerine “nesnel bir ilke”yi koyarak,

işçinin çalışma alanına ilişkin el işlemlerinin en önemlilerinin bu makinelere aktarılmasını sağlamıştı (Esin, 1982).

Andrew Ure da fabrikayı, “çeşitli işçi tabakalarının kooperasyonu” ve “çeşitli mekanik ve bilinçli organlardan meydana gelen ve bütün bu organları kendi kendine hareket eden bir hareket gücüne tabi bulunan muazzam bir otomat” olarak iki farklı şekilde tanımlamaktadır. Marx birinci tanımın makinenin dönüşebilecek büyük ölçüdeki her kullanımı için geçerli ve uygulanabilir bir tanım; ikincisinin ise makinenin kapitalist biçimdeki kullanımını ve dolayısıyla da modern makine sistemini karakterize eden bir tanım olduğunu ifade etmektedir. Fabrikadaki işçi grupları arasında “teknik iş bölümü”nden bahseden Marx fabrikadaki işçileri üç temel guruba ayırmaktadır (Esin, 1982):

- a. İş makinesindeki çalışma grubu (makine besleme çırağı)
- b. Hareketi sağlayan makineye bakan çalışma grubu (bakımcı)
- c. Tüm makineleri çalışır halde tutan çalışma grubu (mühendisler, mekanikçiler, yöneticiler vb.)

Fabrikada işlemler makineyi ham ya da yarı mamul madde ile besleme ameliyesi ya da makineyi otomatik konuma geçinceye kadar çalıştırıp durdurma işine indirildiğinde, işlevler hiyerarşisinden yada yetenek düzeylerinden söz etmek anlamsızdır. Artık iş aletiyle birlikte işçinin bunu kullanırken gösterdiği hünerde makineye geçmiştir. Böylece, manifaktürdeki (atölye) işbölümünün üzerine konulduğu teknik temelde yıkılmıştır. Artık manifaktürdeki işçiler arasındaki hiyerarşinin

yerini fabrikada yaş ve cinsiyetten ileri gelen doğal farklılıklar almıştır.

Zanaatçı temel söz konusu olduğu sürece yani işçi, nesnesine vereceği biçim, kullanacağı araçlar, bunların kullanılış biçimleri hakkında karar verme imkanına sahip olduğu sürece işlemlerini nasıl düzenleyeceğine karar verebilmektedir. Ne var ki fabrikada projeyi yapanın doğal nesnesi makinelerdir; makinelerin kullanım ve örgütlenme biçimleri hakkında karar veren yer yönetimidir. Tek tek işçi bakımından ise çalışma alanı makineye içerilmiş durumdadır. Başka bir deyişle, makine önceden belirlenmiş yöntem ve tempoyla belirli bir işi tamamlamak için önceden planlanmıştır (Esin, 1982)

2.5.2. Sanayi İşletmelerinde Teknoloji Yönetimi

Teknoloji yönetimi, işletmelerin finansmanını ifade eden yatırım yönetimi ile aynı manadadır. Yani, bir iş koluna yatırım yaparken diğer bir deyişle o iş kolunun teknolojisine yatırım yapılmaktadır. Bu anlamda teknolojinin geliştirilmesi ve kullanımına firmanın işletme stratejisinin rehberlik etmesi ve aynı zamanda teknolojik gelişmelere stratejinin cevap vermesi ve fırsat ve tehditlerin tanımlanmasına yardım etmesi gerekir. Böylece teknolojinin stratejik yönetimi, şirketin stratejik hedeflerinin düzenli bir şekilde gözden geçirilmesi sürecini içerecektir. Bu süreçte teknoloji yönetimi araştırma yönetimini ürün ve süreç geliştirmeyi ve imalat mühendisliğini kapsar. Araştırma, firmanın bilim ve mühendislik becerilerini kavrayışını genişletir. Geliştirme bu bilgiyi firmanın iş sahasının bir parçası haline

getirir. Mühendislik teknolojiyi müşteriler için faydalı ya da arzu edilen ürünlere dönüştürür. Bu fonksiyonları bir spektrum oluşturur gibi düşünmek önemlidir. Teknoloji yönetiminin olumsuzluğu bunları ayrı yönetilmesi gereken farklı birimler olarak düşünmesi halinde ortaya çıkmaktadır. Pek çok Japon şirketi ürün geliştirme sürecinin tüm aşamalarını başarıyla bütünleştirme gücünü gösterebilmişlerdir. ABD imalatçıları ürün geliştirmeyi imalat mühendisliğinden ayırdıkları için zorluk çekmişler ve sonuçta imalat yetenekleri düşmüş, maliyet ve kalite problemleri ortaya çıkmış ve üretime başlamada gecikmeler olmuştur. Etkin üretim ürün yaratma sürecinin bu aşamalarını bütünleştirmeyi gerekli kılar (Compton, 1999).

Compton'a göre teknoloji, sunulan ürünler ya da bu ürünleri yapmada kullanılan süreçlerle sınırlı değildir. Şirketler pazara daha cevap verici olmaya ve yeni ürünleri geliştirmek için harcanan zamanı kısaltmaya çalıştıkça geliştirme sürecinde kullanılan araçlar daha karmaşık ve güçlü hale gelir. Bunlara örnek olarak bilgisayar simülasyonu hızlı prototipler sağlayan araçlar ve tasarım grupları arasındaki iletişim sistemleri verilebilir.

Hızla değişen çevrelerle yüz yüze olan işletmeler teknoloji ihtiyaçlarını/fırsatlarını açık bir şekilde anlamalıdır. Planlar, hangi teknolojinin gerektiğini, bu teknolojinin ne zaman kullanılmasının beklendiğini ve bunu geliştirme çabalarında kimlerin rol oynayacağını tanımlayacak şekilde detaylandırılmalıdır. Kaynaklar planların yerine getirilmesini

sağlamak için kullanılmalıdır (Compton, 1999) Burada yeni teknolojiyi planlayacak ve işletecek olan insan kaynakları başka bir deyişle sosyal sermaye önem kazanmaktadır.

Sosyal sermaye bir ülkedeki insan faktörünün olumlu anlamda üretim için bütünleştirilmesi anlamını taşımaktadır. Sosyolog James Coleman, sosyal sermayeyi “insanların ortak amaçları için gruplar ya da organizasyonlar halinde bir arada çalışabilme yeteneği” olarak tanımlamaktadır. Kavramla sermaye, toprak, fabrika, makineler gibi somut üretim faktörlerinden ziyade bilgi ve insan oğlunun çeşitli becerilerini anlatmaktadır. Fukuyama’ya göre bütünleştirme konusunda yasalar, sözleşmeler kadar toplumdaki geleneksel değerler, yüksek güven duygusu, normlar ve ahlakî yükümlülükler de önemlidir. Sosyal sermaye, işgücünün makine başında üretimin maksimizasyonunu değil, Schumacher’in “kendi kendine yardım” kavramı anlamında sosyal bütünleşmeyi de içermektedir (Fukuyama, 1998).

Etkin bir teknoloji yönetimi için firmanın rekabetçiliğine muhtemel etkileri bakımından – bu etki işletmenin teknolojiyi kullanacağı yola bağlıdır – teknolojiyi üç başlık altında incelemek mümkündür: (Compton, 1999)

- a. İşletme için temel nitelikte olan teknolojiler(T), işletmenin “peynir-ekmek” teknolojileri olarak da ifade edilen bu teknolojiler işletmenin mevcut işinde işlerini rekabetçi bir tarzda yürütebilmesi için gerekli olan teknolojilerdir.
- b. Önemli yeni rekabet avantajı sunan teknolojiler(RA); firmaya yeni ürünler, gelişmiş özelliklere sahip mevcut

ürünler veya üretimde çok ilerlemiş yeni süreçler verme potansiyeline sahiptirler.

- c. Devrimsel olma potansiyeline sahip teknolojiler(D), mevcut ürünler üzerinde devrim yapabilen, mevcut ürünleri çok farklı pazarlara cazip gelecek ürünlerle değiştirebilen ve belki de üretim için çok farklı süreçler gerektiren teknolojilerdir.

İşletmeler, faaliyet gösterdikleri sektör açısından stratejilerine göre kullanmak istedikleri teknolojiyi bu üçlü sınıflamaya göre belirleyebilirler. Bu noktada ilgili teknolojinin bulunabilirliği, firmanın ilgili teknolojiyi uygulayabilme yeteneği (burada finansal durum yanında sosyal sermaye kavramı yine ön plana çıkmaktadır), başarı olasılığının (bu da daha çok işletmenin dış çevresiyle, toplumda talebi belirleyen kültürel süreçlerle vb. ilgilidir) değerlendirilmesi gerekir. Bu değerlendirme ve analizler sonucunda teknoloji yüksek puan alırsa daha ileri bir incelemeye tabi tutularak ilgili teknolojinin işletmeye kazandırılması, aksi takdirde ya gözden çıkarılması ya da uzun bir zaman periyodunda yeniden değerlendirilmesi yoluna gidilebilir.

Faydalı bir teknoloji değerlendirmesi geliştirmenin ilk basamağı, izleyicilerin tanımlanmasıdır. İkinci basamak çözüme ihtiyacı olan problemin net bir şekilde belirlenmesi, ya da yeni teknolojinin imkan vereceği yeni veya büyük ölçüde iyileştirilmiş ürünler için fırsatların bir tartışmasıdır. Üçüncü basamak teklif edilen teknolojinin alternatiflerinin ve bunların yeni teknolojinin gücünün yettiği hedeflere ulaşmada sahip oldukları limitlerin

tanımlanmasıdır. Son basamak teklif edilen teknolojinin analizidir (Compton, 1999).

Bir şirketin teknolojiyi stratejisine dahil etme şekli teknolojiyi geliştirip kullanmak için izleyeceği yolların temel bir belirleyicisidir. Olgun teknolojiler kullanan büyük şirketler değişime karşı büyük bir atalet içindedirler. Bu gibi şirketler muhtemelen sürekli iyileştirmeyi destekleyen fikirlerin gelişimine sınırlı bir destek verirler. Eğer yeni teknoloji gerekirse bunun için genellikle firma dışındaki kaynaklara bağımlı olurlar. Rekabet stratejilerinde teknoloji önemli bir öge olmadığından muhtemelen teknoloji lideri değil de takipçisi olurlar. Buna karşın girişimci niteliği haiz pek çok yeni kurulmuş şirket, ve pek çok ileri teknoloji şirketi teknolojiye erişime o kadar bağımlıdır ki teknolojiyi aktif olarak yaratmak ve geliştirmek zorundadırlar (Compton, 1999).

Dünya piyasasında rekabet faktörü, teknolojik değişimin yayılmacı karakteri ve işletmelerin ürün çeşitlendirme ihtiyacı, bizim gibi emek arzının fazla olduğu ve tarım toplumundan sanayileşmeye geçişin bir özelliği olarak emek-yoğun endüstrilerin yaygın olduğu “gelişmekte olan” ülkelerde, teknoloji yönetiminin alanına “teknoloji aktarımı” da girmektedir. Bundan sonraki alt başlıkta kısaca teknoloji aktarımı kavramı tanımlanacak; ulusal düzeyde ve işletme ölçeğinde teknoloji aktarımının etkileri üzerinde durulacaktır.

2.5.3. Teknoloji Aktarımı

Teknoloji, toplumsal bir boşlukta yer almaz. Araçlara işlemlere ve kişilerin belleklerine içerilir. Aynı şekilde teknoloji aktarımı da belirli kurumsal kanallar ve işlemlerden geçer. Toplumsal değerler hem teknolojiden hem de teknoloji aktarımından soyutlanamaz. Teknoloji gönderen ülkenin ulusal ve örgütsel kültürü tarafından belirlenen bu toplumsal değerler, teknolojiyi alan ülkenin toplumsal değerleriyle çatışabilir (Kongar, 1985).

Teknoloji aktarımı yalnız bir araç satın almakla bitmiyor, onun kullanılması, bakımı, yenilenmesi, gerekli enerji sağlanması yan koşulların da yaratılması gerekmektedir. Uluslar arası teknoloji aktarımının yolları şöyle sıralanabilir (Dalgıç, 1982):

- a. Değişik teknolojik üretim teklifleri ve planlama
- b. Ürün çizimi
- c. Fabrika düzeni ve kurulması
- d. Deneme üretimi
- e. Mühendislik ve kontrol
- f. Ürün geliştirme
- g. Dış teknik yardım

Çokuluslu teknoloji aktarımı yapan şirketler, az gelişmiş ülkeleri kullanılmış teknoloji ya da eski teknoloji satarak veya denememiş yeni teknolojilerin deneme alanı olarak kullanmak suretiyle sömürmektedirler. Son yıllarda bu işe Dünya Bankası da sponsorluk etmektedir. Teknoloji aktarımı yoluyla sömürünün

başka bir yolu ise çevre kirliliği yaratan ve işçiliğin yoğun olarak daha ucuza kullanıldığı teknolojinin üretimini az gelişmiş ülkede yaparak az gelişmiş ülke ekonomisine katkıda bulunma lütfu şeklinde ortaya çıkmaktadır.

Teknoloji aktarımı uluslar arası, ülke içi, sektör ve işletme içi düzeylerde yapılabilmektedir.

İşletme dışında üretilen bir teknolojinin işletme için değerlendirilebilir olduğuna kanaat getirilirse işletme ölçeğinde teknoloji aktarımının bazı yollar vardır: Dışarıda üretilen teknoloji işletme içinde geliştirilebilir, bunun geliştirilmesi yine dışardan bir kaynağa ihale edilebilir ya da bu teknolojiyi yaratan örgütle ortaklaşa geliştirilmesi yoluna gidilebilir. En geçerli yol, ilgili alanda en fazla uzmanlığa sahip dışsal gruplarla anlaşmaktır.

AR-GE performansı için dışsal grupları kullanmanın temel dezavantajı, şirket ihtiyaçlarına tam olarak vakıf olabilecek gerekli becerilere sahip grupları bulma güçlüğüdür. Teknolojinin dışsal gruplarını altı temel grupta toplamak mümkündür (Compton, 1999):

- a. rakip olmayan şirketler,
- b. rakip şirketler,
- c. danışmanlık firmaları,
- d. kar amacı güden laboratuvarlar
- e. devlet laboratuvarları (ABD için)
- f. araştırma üniversiteleri (ABD ve Avrupa için)

Gelişmiş teknolojinin az gelişmiş ülkelere girişi, bir çok sorunu da beraberinde getirmektedir. Bunlardan ilki, döviz rezervlerindeki kurumdur. Söz konusu rezervler, ileri derecede sanayileşmiş üretimin gerektirdiği sermaye donanımının ve donanımın işletilmesi için gereken uzmanlık bilgisi ve hammaddenin satın alınmasında kullanılır. Diğer bir sorun az gelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelere (önemli politik ve ekonomik içeriği de olan) artan teknik bağımlılığıdır. Teknoloji aktarımının yol açtığı diğer bir sorun ise işsizliktir (Dickson, 1992).

Gelişmiş ülkelerde teknolojik yeniliğe yol açan toplumsal ve ideolojik etkenler yeniliklerin aldığı yolu belirlemede ne derece önemli ise, azgelişmiş ülkeler açısından da var olan bir dizi alternatif arasından teknolojik seçim yapmada da aynı faktörler göz önünde bulundurulmalıdır. Belli bir ortama uyarlanan teknolojiyi belirleyen faktörler arasında bu seçimi yapanların sınıfsal çıkarları ve bu seçimin yapılmasında kullanılan toplumsal, ekonomik ve ideolojik değerler dizisidir. Geleneksel gelişme ideolojisi, azgelişmiş ülkelerin kalkınmış ülkelerin sanayileşme sürecini olabildiğince kısa bir zamanda taklit etmeleri gerektiğini salık verir. Bu sınaî gelişme modeli bir takım yararlar sağlamakla beraber, geleneksel emek-yoğun teknolojilerin onları kuşatan eğitim alt yapısıyla birlikte yerini sermaye yoğun tekniklere bırakmaktadır. bu değişimin sonucunda ise işsizlik, çevre sorunları ve eski teknoloji kullanıcılarında bireysel anlamda yabancılaşma ortaya çıkmaktadır (Dickson, 1992). Bu problemlerin azaltılması için

yeni teknolojinin hızını ve eski teknolojinin örgütlenme biçimini birleştiren “ara teknoloji” önerilmektedir (Schumacher, 1986).

Gerekli toplumsal ve düşünsel alt yapı oluşmadan teknolojinin aktarımı ve verimli bir şekilde uygulanması da mümkün değildir. Çünkü her teknoloji belirli toplumsal ve ekonomik birikimler sonucunda ortaya çıkmaktadır. Bu birikimler sonucunda ortaya çıkan teknoloji, uygulanması sırasında yine ortaya çıktığı kültürün değerlerine uygun belirli toplumsal ve bireysel davranış biçimleri gerektirir. Bu davranış ve tutumlar, o teknolojinin uygulanması için zorunlu olan ideolojinin parçalarıdır. Toplumsal yapı, fonksiyonel bir bütün olduğundan, gerekli ideolojik hazırlık olmadan belli bir teknolojinin bir topluma ithali toplumsal ve psikolojik sorunlara yol açar (Kongar, 1985). İşte bu sorunlardan biri de “yabancılaşma”dır. Bundan sonraki bölümde yabancılaşma sorununun içeriği tartışılacak; üçüncü bölümde de teknolojik değişimin yabancılaşmaya etkisi araştırılacaktır.

3. YABANCILAŞMA SORUNU

3.1. Tanım

Kollektif çalışmak zorunda kalan insanların hepsi da belli bir eser meydana getirmek yerine ruhsuz bir makineye hizmet etmektedirler. İnsan ile eseri arasında anlamlı bir bağlantının bulunmayışı olayı “yabancılaşma” (alienation) terimi altında incelenen çok geniş bir konuyu önümüze getiriyor (Güngör, 1990).

İş sistemleri insan psikolojisinden anlamayan operatörler tarafından kurulmaya başlanalı beri işbölümünün de mesleklerin muhtevasını ve anlamlılığını yozlaştırmasıyla birlikte çalışanlar şeyler şemasının neresinde durduklarını anlayamaz olmuşlar ve çabalarının değerini bilemez hale gelmiştir. Bu durum çalışanlarda güçsüzlük, anlamsızlık, yalnızlık, uyumsuzluk, işe, çalışma grubu ve örgüte ilgisizlik şeklinde ortaya çıkabilecek yabancılaşma duygusuna yol açmaktadır (Newstrom ve Davis, 1990).

Yabancılaşma kavramı ilk kez Eski Ahid’de puta tapma ile ilgili olarak ortaya çıkıyor. Puta tapma Tanrı’ya ortak koşmanın bir türü olarak, insanın kendi yaptığı nesnelere kutsal saymasıdır. İnsanoğlu kendi yaşamı ile ilgili özel nitelikleri nesnelere aktarmakta (yansıtmakta) ve kendini gerçekleştirerek aşma yerine kendi varlığı ile ancak puta tapma yoluyla ilişki kurabilmektedir. İnsan böylece “yaratılmışların şerefli” olarak kendi gücüne ve

kendisinde var olan potansiyele yabancı kalmakta ve kendi varlığının özelliklerine ancak putların yaşamına boyun eğerek dolaylı yoldan ulaşabilmektedir. Eski Ahid, putların boşluğunu ve geçersizliğini daha sonra Kur'an'da da tekrarlanan şu sözlerle belirtmektedir: “Görmek için gözleri var ama görmezler, duymak için kulakları var ama duymazlar.” (Tolan, 1980). Günümüzde ileri teknoloji bu anlamda yabancılaştırıcı bir potansiyele sahiptir.

Yabancılaşma teorilerinden hareketle, kavramın endüstriyel ve kapitalist toplumun yarattığı insanları insanlıklarından uzaklaştırma tehlikesiyle ilgili olduğunu söyleyebiliriz. Bireyin insanlığını ve kişiliğini, kişilik bozucu, beşerilik karşıtı toplumsal örgütlenme tiplerinin karşısına koymaktadır.

Amerika Birleşik Devletleri'nde yabancılaşma farklı kültürel yapılar arasındaki farklılıklara ilişkin olarak gündeme gelmiştir. Bu çerçevede, Durkheim'in kuralsızlık kavramına yaklaşmış ve temelde üyesi bulunulan toplumun paylaşılan tipik ilkelerine yabancılaşma anlamını kazanmıştır. Amerikan toplumbilim sözlüğüne yabancılaşma 1960'larda girmeye başlamıştır. (Esin, 1982).

Nettler'in tanımında literatürde yabancılaşmanın nesnel temelini toplumda arayan bakış açısı göz ardı edilmektedir. Buna göre yabancılaşma üye olduğu toplumdan uzaklaştırılmış, aynı topluma ve bu toplumun getirdiği kültüre düşman kılınmış bireyin durumudur (Esin, 1982).

Fromm ise yabancılaşmayı “işlerliğini sürdüren her toplumda (normal toplum), yaşam biçimine bireysel uyumsuzluk terimleriyle açıklanmaktadır. Başka araştırmalarda çok daha dar ve dolayısıyla kolaylıkla denetlenebilir bir toplumsal sistemin tipik ilkelerine yabancılaşma şeklinde de incelenmiştir. Böylece toplum, toplumbilimin inceleme alanı dışına taşınmaktadır (Esin, 1982).

Başka bir tanımda da yabancılaşma, nüfuzun bir sınıf aleyhine başka bir sınıf tarafından kullanılmasının sonucu olarak açıklanmaktadır (Touraine, 1977).

Melvin Seeman, “On the Meaning of Alienation” adlı makalesinde “toplum içinde hareket eden bireylerin kişisel açıdan yabancılaşmasını” incelemiştir. Yani burada yabancılaşma sosyo-psikolojik açıdan ele alınmıştır. Bu nedenle yazarın belirttiği gibi yabancılaşmayı yaratan toplumsal koşullar araştırmasının dışında tutulmuştur. Bu sosyo-psikolojik temel üzerinde yabancılaşmanın 5 görünümü ortaya çıkmaktadır: (Seeman, 1959).

1. Güçsüzlük,
2. Anlamsızlık
3. Kuralsızlık
4. Soyutlama
5. Kendi kendine yabancılaşma

Güçsüzlük bireyin çevresindeki gelişmelere ayak uyduramayacağı kanısından hareketle, kendi kabuğuna çekilerek hiçbir şeye güç yetiremeyeceği duygusuna kapılmasını ifade eder. Anlamsızlık, bireyin dış ve iç dünyasındaki form, işaret ve şekilleri anlayamamasıyla ilgilidir. Kuralsızlık, toplumdaki norm boşluğundan da hareketle bireyin amaçlarına ulaşmak için meşru olmayan araçlara başvurması ya da genel olarak kural yokluğu anlamındadır. Grup üyelerince değer verilen bir duruma bireyin değer vermemesi, düşük değer vermesi soyutlamaya yol açmaktadır. Bu durumda birey gruptan kendisini dışlamaktadır. Kendine yabancılaşma ise kişinin gönlüyle olan bağını koparması anlamındadır (İnam, 1993).

Yabancılaşma konusu, felsefî, sosyolojik ve psikolojik düzeylerde tanımlandığından tanımlarda konunun incelendiği alana göre değişmektedir. Ayrıca uygulamalı çalışmalarda her araştırmacı konuyu incelediği alana indirgemekte ve kaynağına göre yabancılaşma tanımları ve açıklamaları da yapılmaktadır. Bu anlamda örnek olması bakımından siyasal yabancılaşmadan, kültürel yabancılaşmadan, teknolojik yabancılaşmadan hatta daha alt düzeyde bilgisayar yabancılaşmasından (computer alienation) söz edilebilir. Yukarıda özetlenen tanımlamalardan hareketle konumuz açısından yabancılaşma kavramını “insanın işlettiği araçların kontrolüne girerek sosyal normlardan, kendi özünden, benliğinden ve insanî değerlerden uzaklaşması” şeklinde

tanımlayabiliriz. Yani Ahmet İnam'ın deyimiyle, insanın “gönlüyle bağıını koparması, gönlünü unutması” durumudur.

3.2. Yabancılaşma İle İlgili Diğer Kavramlar

Bu başlık altında yabancılaşma ile yakın anlama gelen anomi kavramı, yabancılaşmanın hem nedeni hem de sonucu olabilen kuralsızlık ve sapma kavramları ve yabancılaşmanın ilk belirtileri olabilen çatışma ve stres kavramları üzerinde durulacaktır.

3.2.1. Anomi

Anomi birey ve toplum hayatındaki bunalımlı bir durumu ifade eder. Dolayısıyla “anomi”, toplumda ya da bireyde ölçü ve değerlerin çökmesi ya da amaç ve ülkü yoksunluğu sonucunda oluşan dengesizlik durumudur (Bayhan, 1997).

Durkheim dahil bütün sosyologlar ‘anomi’yi normsuzluk değil, bir grup ya da toplum üyelerinin nerede nasıl ve ne şekilde hareket etmelerini belirleyen normların veya sosyal kuralların saygınlık ve etkinliklerin azalması; normlara olan bağlılığın zayıflaması sonucu fertlerin bir çeşit başıboşluk, düzensizlik, kargaşa, kararsızlık, karamsarlık ve belirsizlik içine düşmelerini ifade eden bir kavram olarak görmekte-dirler.

Başka bir deyişle anomi bir toplumdaki mevcut kültürel değer ve amaçlar ile o toplumda yaşayan bireylerin bu amaç ve değerlere uygun davranma istekleri arasında belirgin bir farklılaşma sonucu toplumsal kuralların aşılmasının doğurduğu karmaşa ve

kuralsızlık olarak tanımlanabilir (Bayhan, 1997). Bir bütün olarak toplumun dokusundaki sosyal, kültürel kurumlar ve yapılarındaki bozulma ve dengesizlik bireysel ve toplumsal anomik duruma sebep olabilmektedir.

Bir sosyal olayın sebebinin başka bir olay olduğu görüşünü savunan sosyalizm akımının öncüsü Durkheim için bir toplumdaki belirleyici unsur, ortak inanç, değer ve normların soyut bir bütünü olan toplumsal bilinçtir. Durkheim toplumu mekanik ve organik dayanışmacı toplumlar şeklinde iki tipe ayırır. Mekanik toplumlarda bireyler farklılaşmamıştır; organik toplumlarda ise bireyler işbölümü ve uzmanlaşma ile farklılaşırlar. Bu bireylik/farklılaşma bilincinin toplumsal bilinci giderek daha fazla etkilemesi ve zayıflatmasına anomi diyor (Tolan, 1991).

Merton'a göre anomi, kültürel amaçlar ve bu amaçlara ulaşmayı sağlayacak kurumsal araçlar arasındaki kopukluğun bir sonucudur. (Poloma, 1993). Merton'a göre anominin göstergeleri şunlardır:

- a. Toplum liderlerinin bireylerin ihtiyaçlarına karşı kayıtsızlıkları hakkındaki anlayış.
- b. Genellikle kuralların eksik olarak görüldüğü bir toplumda çok az şeyin gerçekleşeceği duygusu.

- c. Hayatın hedeflerinin gerçekleşmesi yerine azalan bir şekilde geriliyor olduğuna dair duygu.
- d. Çaresizlik, hiçlik duygusu.
- e. Bireyin psikolojik ve toplumsal destekler için arkadaşlarına, bireysel ilişkilerine kanaat edemeyişidir (Bayhan, 1997).

Değerler ve normların oluşturduğu kültürel çevre ile insan ilişkilerinin oluşturduğu sosyal çevre arasındaki uyumsuzluğun sonucu anomi ortaya çıkar (Kongar, 1985).

3.2.2. Kuralsızlık ve Sapma

Nettler'e göre "kuralsızlık" toplumdaki nisbî bir norm yokluğu durumuna ilişkindir, yabancılaşma ise bireysel bir psikolojik durumdur.

Her toplumda her zaman bazı kimseler bu toplumda var olan, geçerli olan normlara çeşitli nedenlerle uymayabilirler. Bu olguya, sosyalleşme için sosyoloji kullanılabilecek deyimden biraz farklı bir anlamda "sapma" adı verilir. Sapma ve uyumluluk terimleri karşıt anlamlar içerir. Gruba yeni dahil olan birinin kendini kabul ettirebilmek için gayretli davranmasına ise "aşırı uyumluluk" denmektedir. Üye olmak için özlem duyulan bir grubun normlarını zamanından önce benimseme ve uygulama mekanizmasına "önceden sosyalleşme" denilmektedir. Kurumda

dikey mobilite sürecinde olanlarda bu mekanizma güçlüdür. (Tolan, 1980).

Merton “sapma”yı toplumdaki kültürel amaçların ve bu amaçlara varmak için saptanmış olan yolların kabul edilmesi olarak tanımladığı uyumla zıtlıdır. Bu zıtlığı çok derin bir şekilde duyan bazı kimseler (örneğin ekonomik başarıyı yücelten Amerikan toplumu için alt tabakalarda bulunanlar), uzaktaki bu değerlere ulaşmak için yeni yollar ve buluşlar geliştirmeye çalışırlar. Çatışmadan kurtulmak isteyenlerin de hem toplumsal değerleri hem de grup normlarını reddederek bir tür “gerileme” veya “kaçma” davranışını tercih ettikleri görülür. Bu davranışın bir karşıtı olarak beliren isyan davranışında ise birey, toplumun ve grubun normlarını kabul etmediği gibi bu değer ve normları yenileriyle değiştirerek yeni bir toplumsal düzen yaratma amacını güder (Tolan, 1980)

Değer ve norm sistemlerinin toplumda var olan teknolojik düzey ve üretim ilişkilerinden bağımsız olmadığı gerçeği göz önüne alındığında, her toplumun anomi ve sapma ölçütlerinin kendi verileri tarafından belirlendiği ortaya çıkmaktadır. Özellikle ampirik çalışmaların sonuçlarından kalkarak yapılan genellemelerde bu noktanın önemi kesinlikle göz önüne alınmalıdır. (Tolan, 1980).

3.2.3. Çatışma ve Stres

Çatışma ve stres, modern toplumlarda sıkça rastlanan olumsuzluklardandır. Yabancılaşmanın nedenleri arasında sayılmaları bakımından bu iki kavram üzerinde ayrı ayrı durulacaktır.

3.2.3.1. Çatışma

Psikolojik anlamda çatışma fizyolojik ve sosyo-psikolojik ihtiyaçların tatminine engel olan sıkıntıların meydana getirdiği gerginlik halleridir. Örgütsel anlamda çatışma bireyler ve grupların birlikte çalışma sorunlarından kaynaklanan ve normal faaliyetlerin durmasına veya karışmasına neden olan olaylar şeklinde tanımlanabilir (Eren, 1998, s. 445).

Örgütlerdeki dolayısıyla sanayideki çatışmanın temelinde örgüt içi faktörlerin yanında, kapitalizm ile fabrika ve sendikaların koyduğu kısıtlama ve kalıplaştırmalar içinde kalan biçimsel ve kurumsal insan davranışı vardır. Birbirine zıt şekilde gelişen her türlü karşılıklı etkileşim hallerini ifade eder. Çatışma sırasında ferdin standart karar verme mekanizmalarında bir bozulma meydana geldiğinde çeşitli davranış alternatifleri arasında uygun hareketin seçiminde zorluklar ve uyumsuzluklar ortaya çıkar. (Eroğlu, 1998, s. 306)

Çatışmaya benzer bir kavram da “engellenme”dir. Engellenmede birbirine zıt ya da çelişkili iki durumdan ziyade amaçların gerçekleştirilmesi sırasında karşılaşılan engeller söz konusudur.

Örgüt içinde çatışmanın kaynakları üç başlık altında toplanabilir: 1. Örgüt içi bağımlılıkların (aynı kaynağı iki departmanın birlikte kullanması, örgütsel görev ve sorumluluklarda karışıklıklar, vb.) meydana getirdiği çatışmalar, 2. Amaçlarda ortaya çıkan farklılıkların doğurduğu çatışmalar, 3. Algılama farklılıklarının ortaya çıkardığı çatışmalar (Eren, 1998, s. 446). Bunların yanında örgüt çevresini oluşturan faktörlerden teknolojik gelişmeler de çatışma yaratan faktörler arasında sayılmaktadır. (Krech ve Crutchfield, 1967, s. 608)

Çatışma olgusu da yabancılaşmanın habercilerinden biridir. Yeni teknolojiyle beraber çalışanların ellerindeki zanaatçılığın değeri kaybolmakta, yeni ustalıklar öğrenme zorunluluğu yanında eski ustalığa dayanan kişisel değer ve kişinin kendisine saygısı da tehlikeye düşmektedir. İşbölümü ve işe verilecek toplumsal anlam yokluğu da çatışmaya ve bir sonraki adımda yabancılaşmaya yol açmaktadır. (Krech ve Crutchfield, 1967, s. 609).

3.2.3.2. Stres

İnsanların esenliği ve huzuru için bir tehlike işareti veya bir uyarı olarak algılanan ve dolayısıyla yetersiz bir şekilde ele alınan olaylara gösterilen ve belirgin olmayan fizyolojik ve

psikolojik tepkiye stres denmektedir. Başka bir ifade ile stres, çevrenin potansiyel tehditlerine fiziksel ve duygusal tepkidir. Burada bireyin içinde bulunduğu ortam ve iş koşullarının onu etkilemesi sonucu vücudunda özel biyo-kimyasal salgıların oluşarak söz konusu koşullara uyum ya da bu koşulların etkisini bir şekilde yansıtmak için düşünsel ve bedensel olarak harekete geçmesi durumu söz konusudur. Bu hareket, planlanmış olabileceği gibi, içgüdüsel de olabilir. Bu tanım, birey çevre arasındaki uyumun yetersizliğini gösterir. (Şimşek, 1998, 295).

Stresin bu "psikolojik tepki" anlamından başka kişinin üzerinde rahatsızlık ve sıkıntı yaratan her türlü etken stres olarak tanımlanmaktadır. Bu konuda yapılan üçüncü bir tanıma göre ise stres, zarar verici bir olay veya durum ile fert arasındaki karşılıklı etkileşimin bütün sonuçlarıdır. Bu tanım, zararlı "etken" ile organizmanın "tepkisini" bir araya getirmesinin yanında ayrıca karşılıklı etkileşim" mekanizmasıyla kişilerin potansiyel stres vericiye nasıl tepki göstereceği konusunu ön plana çıkarmaktadır (Eroğlu, 1998, s. 298).

Stresi fert ile zarar verici etkenler arasındaki karşılıklı etkileşim olarak alırsak, stres kaynakları, kişinin kendisi, çevresi ve kişi ile çevresi arasındaki etkileşim olarak sınıflandırılabilir (Eroğlu, 1998, s. 310).

Bireyin kendisi ile ilgili stres kaynakları, biyolojik bedensel, maddi parasal, kişisel duygusal, yaşam tarzı ve yaşı açısından

incelenebilmektedir (Eren, 1998, s. 225). Kişinin kendisi ile ilgili stres kaynakları, kişinin olumlu tepki verememesi halinde yabancılaşmaya sebep olabilmektedir.

Kişinin çevresi ile ilgili stres kaynakları, iş yaşamı açısından ve genel çevre bakımından incelenmektedir. İş çevresi ile ilgili stres kaynaklarından biri çalışma koşulları ve iş gücüne ilişkindir. Bu durum yönetsel stres olarak da tanımlanabilmektedir (Şimşek, 1998, s. 298). Çalışma koşullarının strese yol açması, iş yeri organizasyonunun bozukluğu, örgüt yapısında rol, görev ve sorumlulukların dağılımındaki bozukluklar, çalışma şartlarının ağırlığı, işyerinin ikamet adresine uzaklığı ve ücret düşüklüğü durumlarında söz konusu olabilmektedir. Örgütsel çevre ve rekabetin neden olduğu stres ise daha çok hızlı teknolojik değişme durumunda gündeme gelmektedir (Eren, 1998, s. 227-228). Çalışma koşulları arasında vardiyalı çalışmanın insanlar üzerindeki olumsuz etkisi de stres kaynakları arasında sayılmaktadır.

Genel çevre bakımından fizikî çevrede son yıllarda suni çevrenin olumsuz etkileri nedeniyle ortaya çıkan değişmelerin etkisi (atmosfer kirlenmeleri ve bağlı olarak sıcaklık ve nem oranındaki genel değişmeler), aydınlatma ve gürültü sorunu, ekonomik şartlarda meydana gelen sanayileşme vb. gibi değişmeler ve mikro düzeydeki etkileri, teknolojik değişme ve belirsizlikler, sosyal ve kültürel hayatta yine sanayileşmeye ve teknolojik

değişime paralel olarak ortaya çıkan anomik değişmeler, politik hayattaki belirsizlikler, kitle iletişim araçlarının olumsuz içeriği de strese yol açan kaynaklar arasında sayılmaktadır (Eren, 1998, s. 230-233, Eroğlu, 1998, s. 310-322).

Stres, kalp ve damar hastalıkları, kan dolaşımında bozukluklar, yüksek tansiyon gibi birtakım fizyolojik rahatsızlıklara yol açtığı gibi, saldırganlık ve depresyon gibi psikolojik rahatsızlıklara ve iş kazaları, işten ayrılma (personel devri), işe devamsızlık ve yabancılaşma gibi çalışma ile ilgili sorunlara yol açmaktadır. Stres kaynakları arasında sayılan tatminsiz çalışma çevresi ve şartları yabancılaşmanın da en önemli sebebini oluşturmaktadır. (Eroğlu, 1998, s. 328-337)

3.3. Yabancılaşma Teorileri

"Yabancılaşma" yı J.J.Rousseau'nun insanı tabii çevresinden kopmuş olarak görmesi fikrine kadar götürmek mümkün olmakla birlikte (Sezal, 1991) burada yabancılaşma üzerinde kavramlaştırma çalışması yapmış olan düşünürlerin kavrama verdikleri anlamlar üzerinde durmaya çalışacağız.

18. ve 19'uncu yüzyıl düşünürleri de, yaşadıkları çağın katı, boş, amaçsız ve ruhsuz bir çağ olmasından yakınıyorlardı. Spinoza, Goethe, Schiller, Fichte, Feuerbach, Hegel, Marx ile Kierkegaard'dan bu yana varoluşçular hep aynı temayı vurgulamışlardır. Yabancılaşma kavramını ilk olarak belirginleştiren Hegel olmuştur. (Tolan, 1980).

3.3.1. Hegel’de Yabancılaşma

Felsefe tarihinin büyük idealistlerinden biri olan Hegel’in felsefesi, “Mutlak Ruh” un yabancılaşması üzerine kurulmuştur. Bu felsefe, “Mutlak Ruh” un sürekli hareket içinde kendisini gerçekleştirme sürecinde ifadesini bulmaktadır. Diyalektik süreç içerisinde “Mutlak Ruh” un hareketi, bir “yabancılaşma ve yabancılaşmadan kurtulma” hareketidir. Hegel felsefesinde doğa, “Mutlak Ruh” un bir görüntüsüdür. “Mutlak Ruh” un kendine yabancılaşmasıyla ya da kendini dışsallaştırması sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu anlamda Hegel'e göre, insan sınırsız ihtiyaçlarını karşılayabilmek için sürekli olarak daha çok faaliyette bulunmak zorundadır. İnsan bu yoğun faaliyeti sırasında kendisini, tasarımlarını, yani özünü "fiziksel nesnelere, toplumsal kurumlarda, kültürel ürünlerde" dışsallaştırmaktadır. İnsan emeğinin bu dışsallaşması, Hegel açısından emeğin yabancılaşması olmaktadır (Tolan, 1980).

İnsan, tabii ve sosyal çevresi ile yabancılaşmakta, kendisini, seven, hisseden ve düşünen bir varlık olarak değil; fakat yarattığı ve ürettiği mal ve eşya vasıtasıyla hatırlanır hale geldiğini görmektedir. Fert, kendi anlamını ve değerini yitirdiği düşüncesine sahip olmaktadır. Hegel'e göre, yabancılaşma kavramı, insanın fiziki anlamda var oluşu ile, ruhi anlamdaki varlığı arasındaki mesafeye dayanmaktadır (Erkal, 1984).

3.3.2. Durkheim'in Yabancılaşma Anlayışı

Durkheim, kuralsızlık (anomi) anlamında yabancılaşmadan ilk bahseden düşünürdür. Durkheim' göre, cemaat yapısının özelliği olan mekanik dayanışmadan cemiyet yapısının özelliği olan organik dayanışmaya geçişte iş bölümü, patolojik marazi durumlara ve olumsuzluklara yol açabilmektedir.

Bireysel bilinçlerin birbirine benzediği ve toplumla bütünleştiği durumda dayanışma insanlar birbirine benzeştikçe artmaktadır. Durkheim ilkel ya da cemaat yapısının hakim olduğu küçük topluluklardaki bu dayanışma tipine mekanik dayanışma diyor. İşbölümü geliştikçe ise farklılaşmadan doğan dayanışma artmaktadır. Temelinde teknolojik değişmeye bağlı uzmanlaşmanın yer aldığı bu dayanışma tipinde insanlar farklı mesleklere, farklı uğraşlara sahip olduklarından birbirlerini farklarıyla bütünlerler. Durkheim, bu dayanışma tipine ise organik dayanışma demektedir (Kongar, 1995).

Durkheim, organik dayanışmadaki çalışanlarla işverenler, çalışanların kendi aralarındaki ve çalışanlarla tüm toplumun örgütlenmesi arasındaki ayrılık, bölünmüşlük durumunun başlangıçta olumlu gibi görünmesine rağmen çalışanları çalışmalarının anlamını kavrama olanağından uzaklaştırdığını öne sürmektedir (Esin, 1982).toplumsal işbölümü kitabında anominin ortaya çıktığı üç durumdan söz etmektedir (Tolan, 1980):

1. Ekonomi dünyasında iflasların çoğalması halinde kuralsızlık ortaya çıkmaktadır.
2. Ekonomik faaliyetler içerisinde işveren-ücretli ilişkileri düzeyinde kuralsızlık ortaya çıkmaktadır.
3. bilimlerin aşırı parçalanması ve uzmanlaşması sonucu bilgi alanında kuralsızlık (anomi) ortaya çıkmaktadır.

Toplumdaki kuralsızlığın ve yabancılaşmanın neden olduğu intihar olgusunu incelediği İntihar adlı yapıtında da kuralsızlığın görünüşleri olarak intihar tiplerinden bahsetmektedir. Bu çalışmasında Durkheim, üç farklı intihar tipinden bahsetmektedir (Tolan, !980; Bayhan 1997):

1. Egoist (Bencil İntihar): Bireyin sosyal çevresiyle bütünleşmemesi bireyin kendi başının çaresine bakmak zorunda kaldığı aile bağlarının zayıflaması vb. durumlarda ortaya çıkan bir intihar tipidir.
2. Alturist (Elcil) İntihar: Aşırı toplumsal bütünleşmişlik durumunun, bireyin hayatının örf-adet ve geleneklerle katı biçimde örüldüğünü düşünerek intihara yönelmesine yol açtığı anomik durumdur. Bireyin, kişiseliliğın hiçbir anlam taşımadığı, yok edildiği totaliter sistemler, de benzer problemlere yol açmaktadır.

3. Anomik (Kuralsız İntihar): bu intihar tipi, günümüz toplumlarının tipik intihar şeklidir. Organik dayanışma şeklinin hakim olduğu sanayileşmiş toplumlarının belirgin özelliği olan anomik intihar, bireylerin davranışlarını düzenleyecek kural ve ölçülerin bulunmaması nedeniyle, bireyin ufkunun ya aşırı genişlemesi ya da aşırı daralması sonucu ortaya çıkmaktadır.

Durkheim'e göre, çağdaş toplumların bunalımı, ahlakî bir bunalımdır ve bu da yapısal anomi olarak tanımladığı sosyal yapıyı meydana getiren kurumlar arasındaki işlevsel bağlantının kurulamayışı ve toplumsal anomi olarak tanımladığı kültür unsurlarının kendi aralarındaki ve sosyal yapı ile ilişkilerindeki uyumsuzluktan kaynaklanmaktadır.

3.3.3. Marx'ın Yabancılaşma Teorisi ve Takipçileri

Marxist düşüncede yabancılaşma, kapitalist sistemde işçilerin sömürülmesinin sonuçlarını açıklamak için kullanılan bir kavramdır. Gündelik rutin ve sinir bozucu çalışma sistemi, çalışmanı kendi hareketlerinden ve kabullerinden soğutmaktadır (Selfe, 1993). Bu bağlamda yabancılaşma süreci, felsefi ya da metafizik bakımından kaçınılmaz bir süreç olmak yerine, sosyolojik bir sürecin anlatımı haline gelmektedir. Yabancılaşma sosyolojik olarak yorumlandığında, var olan toplumsal düzenin tarihsel, ahlâki ve sosyolojik bir eleştirisini ifade etmektedir. Bu açıdan, Marx'a göre kapitalist rejimde insanlar yabancılaşmış ve

toplulukta kaybolmuşlardır. Bütün yabancılaşmanın kökeninde ekonomik yabancılaşma vardır (Aron, 1986).

Marksizm, diyalektik ve tarihi maddecilik olarak da isimlendirilmektedir. Marksizmin iktisadi belirleyiciliğe verdiği önem; iktisadi faktörü, toplumun yapı ve gelişmesinin temel tâyin edicisi sayar. Teknolojik üretim araçlarından oluşan bu faktör, üretimin sosyal organizasyonunu belirler. Bu anlamda toplumun yapısını üretim güçlerinin durumu belirlemektedir; burada da kıymeti yaratan sadece emektir. (Eröz, 1973). Marksizm'e göre, alt yapı olan ekonomik faaliyet; üst yapı olan hukuk sistemi, devlet kuruluşu, sanat, ilim, din, ahlâk ve felsefe vb. gibi manevi kültür alanlarını belirlemektedir. Tarihi Maddeciliğe göre, maddi hayatın üretim tarzı; sosyal, siyasi ve fikri hayatı bütünüyle tayin ve tesbit eder. İnsanların şuuru, onların varlığını değil; sosyal varlıkları şuurlarını tayin eder. Eröz'e göre, Marksist teoride bir çok sosyal hâdise gibi, insan şuuru da bir "gölge hâdise" sayılmaktadır (Bayhan, 1997).

Ancak, insan, sadece "Homo economicus" bir varlık değildir. "İnsan hem iş gören, hem konuşan, inanan, amaçlı hareket eden, sanat yapan ve bu özellikler ile bir bütünlük içinde kendini gösteren bir varlıktır. Söz konusu etkinliklerden her biri somut tarihsel durumlarda birbirini ve bütünü sürekli olarak etkilerse de, bunlardan herhangi birine genel anlamda mutlak bir bağımsızlık ve belirleyicilik işlevi yüklemek insanın varlık yapısıyla

bağdaşmaz. Eğer insanın işi, onun diğer tüm etkinliklerini belirleyen bağımsız değişken olsaydı, aynı üretim güçlerine sahip, aynı üretim ilişkileri içinde, aynı üretim biçimini sürdüren toplumların dar anlamda kültürlerinin de birbirlerine denk olması gerekirdi (Bayhan, 1997).

Dolayısıyla, Marksist teorideki, "ekonomik faktör bütün diğer sosyal faktörleri tayin eden en önemli faktördür" önermesi tek taraflı nedensellik ilişkisine dayanır. Oysa, sosyal hadiseler sahasında daima, tek taraflı nedensellik ilişkisi değil, karşılıklı bağımlılık ve karşılıklı fonksiyon ilişkisi vardır.

Marx'ın ekonomik kurum diğer sosyal kurumları belirler iddiasına karşılık; Max Weber ``Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhı" adlı incelemesinde; dini faktörün, ekonomik faktör üzerine tesirini delilleriyle ortaya koymuştur. O'na göre, modern kapitalizm, protestan ahlâkının özellikle Kalvinciliğin eseridir. (Türkdoğan, 1997). Ancak, Weber "Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhı" çözümlemesinde, tek boyutlu ve tek nedensel ilişkili bir tez öne sürmemiştir. "Weber, hazır reçetelere bağlanıp kalmayı şiddetle reddetmiştir. Dolayısıyla, tek yanlı bir maddeciliğe karşı yine tek yanlı bir idealizmi savunduğu fikrine karşı çıktığı gibi, yeri ve sırası geldikçe bir kısım inançların yaşanan toplum gerçeğinin belirgin izlerini taşıdığını, hatta o gerçek içinde saklı bir takım maddi-politik çıkar hesaplarının ideolojik bir yansıması halini almış olabileceğini de ifade

etmiştir. Nitekim, Islâm'da Emevilerin bir takım politik ayak oyunları ile iktidarı ellerine geçirdikten sonra kaderciliğe dört elle sarılmaları, Weber'e göre, tezgahlanan oldu bittiyi kamu oyuna ilâhi bir takdir olarak kabul ettirme gayretinden başka bir sebebe bağlanamazdı." (Ülgener, 1981). Bu bağlamda, sosyal olayların temelinde; iktisadi, dini, ahlâki, hukuki, örfi, estetik... vb. gibi çok boyutlu insan gerçekliği vardır. Bu faktörlerden birisi, sosyal tarih sürecinde dönem dönem diğer faktörlere göre daha etkili olmuş olabilir. Ancak bu durum, tüm sosyal tarihi yorumlarken ve analiz ederken, tek faktörün bütün sosyal yapıyı belirlediği anlamına gelmemelidir (Bayhan, 1997)

Ekonomi temelli tek boyutlu analizine rağmen; Marx, kapitalizmin bunalımlarını ve aksayan yönlerini de tahlil etmiştir. Bu çerçevede, Marx'ın " yabancılaşma teorisi" konumuz açısından önem arz etmektedir.

Marx'a göre yabancılaşma, dört farklı ilişki biçiminde ortaya çıkmaktadır. Bunlar, kişinin kendi üretim faaliyeti, kendi ürünü, diğer kişiler ve diğer türlerle olan ilişkileridir (Ollman, 1988).

Magee, Marx'ın düşünce yapısında ilerleme açısından uzmanlaşmanın önemli olduğunu fakat uzmanlaşma ve işbölümü gerçekleştikten sonra bireyin varlığını devam ettirmek için gerekli her şeyi üretemeyeceğinin savunulduğunu ifade etmektedir. Birey uzmanlaşma ile başkalarına bağımlı hale gelir, başkalarının oluşturduğu uzmanlaşmış topluluklara katılır ve

üretimin aracı haline gelir. Bu durum ise yabancılaşmaya yol açmaktadır. (Bayhan, 1997)

Marx'a göre, modern sanayi yeni bir işbölümü oluşturmakta ve işçiyi makinenin canlı bir parçası haline dönüşmektedir. Böylece çalışan, diğerlerinden, kendi ürünlerinden, materyal ve fikirten soğutulmakta, uzaklaştırılmaktadır (Cuff, Sharrock ve Francis, 1990). Marx, bunu “emeğin yabancılaşması” olarak açıklamaktadır.

Marx'ın yabancılaşma teorisinde diğer bir kavram “fetişizm”dir. Marx'a göre, “emek ürünlerine, meta olarak üretildikleri anda yapışveren ve bu nedenle; meta üretiminden ayrılması imkânsız olan şey fetişizm'dir.” Başka bir deyişle kapitalist toplumda insanlar arası ilişkilerin yerini şeyler arası ilişkilerin alması durumudur. Nesnelere insanın kontrolünün dışında, insanın ürünü kendisinden ayrılmakta; hatta insana hükmetmektedir (Cuff, Sharrock ve Francis 1990).

Emeğin yabancılaşması ve fetişizm kavramları üzerinde üçüncü bölümde ayrıca durulacağından burada Marx'ın yabancılaşma teorisinin çağdaş yorumcuları olan Herbert Marcuse ve Wright Mills'in görüşleri üzerinde durulacaktır.

3.3.3.1. Herbert Marcuse'ye Göre Yabancılaşma Sorunu

Marx'ın toplumdaki yabancılaşan sınıfın işçi sınıfı olduğunu ve işçilerin bundan kurtulması gerektiği iddiasına karşılık, ileri sanayi toplumunu irdeleyen Marcuse, toplumun tek boyutlulaşma süreci olarak nitelendirdiği yabancılaşmayı, toplumun tüm temel sınıfları için geçerli saymaktadır. Yapılan işin ve üretim araçlarının değişimi işçilerin tutumlarını ve bilinçlerini de değiştirir. Kapitalist toplumda işçi sınıfı düzenle bütünleşmektedir. Yeni teknolojik evrende işçi sınıfının düzene karşı olumsuz yaklaşımı giderek ortadan kalkmaktadır. Başka bir deyişle, işçi sınıfı artık yerleşik düzenin "canlı bir karşıtı" değildir. Sanayi toplumu kültürünün işlevi Marcuse'ye göre, insan düşüncesinin tek boyutlu hale gelişidir. Sanayi toplumu kültürünün en büyük işlevi, eleştiriyi imkânsız kılmasıdır. Bu anlamda sanayi toplumunun yarattığı sanayi ideolojisi, sanayileşme zihniyeti ve ideolojisinin, tek ve tartışılmaz olduğu iddiasındadır. Dolayısıyla, tutucu ve tek boyutlu bir ideoloji mahiyetindedir.(Bayhan, 1997)

Marcuse'ye göre, teknoloji toplumunun ileri kesimlerinde örgütlenmiş olan işçi kapitalizmin önceki evrelerinde vuku bulan dışlanmayı daha az hissetmektedir. Toplumsal işbölümünün öbür insanî nesnelere gibi o da teknoloji toplumuyla bütünleşmektedir. Otomatlaştırmanın çok başarılı olduğu kesimlerde bir çeşit teknoloji topluluğu insan atomlarını iş alanında birleştirir gibidir.

Makine işçilere uyutucu bir uyum getirmektedir sanki (Tolan, 1980).

Marcuse'ye göre "ileri sanayi toplumunun en rahatsız edici yanlarından biri de; akıldışılığın akılsal karakteridir. savurganlığı ihtiyaca ve yok etmeyi var etmeye çevirme yeteneği, bu uyarılığın nesne dünyayı insanın zihin ve bedeninin bir uzantısına dönüştürdüğü düzey yabancılaşma kavramının kendisini sorgulanabilir kılmaktadır. İnsanlar kendilerini satın aldıkları metalarla tanımaktadırlar; ruhlarını otomobillerinde, müzik setlerinde, dublex evlerinde, mutfak donatımında bulmaktadırlar. Bireyi topluma bağlayan düzeneğin kendisi değişmiş ve toplumsal denetim, üretmiş olduğu yeni ihtiyaçlarda demirlemiştir". (Marcuse, 1986).

İleri kapitalist toplumda kitle iletişim araçlarının da yardımıyla insan tümüyle sömürgeleşmekte, tutum ve eylemleri ile dış dünyayla ilişkilerinin bilincine varamayan, ama toplumu yönetenlerin istediği şeyleri, istediği ölçüde, istediği yer ve zamanda tüketen bir robot doğmaktadır. Reklamların tüketim üzerindeki etkilerini araştıran yüzlerce araştırmamanın sonucu da bu görüşü doğrulamaktadır.*

* Televizyonun ve reklamların dili ve etkileri konusunda örnek olarak Jib Fowles, Advertising and Popular Culture, Foundations of Popular Culture, vol:5, SAGE Publications, California, 1996, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Türkiye'de Aile ve Televizyon (Haz. Veysel Batmaz, Asu Aksoy / Panajans Ltd.), Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yay. No:85, Ankara, 1995 zikredilebilir.

Barlas Tolan, Marcuse'nin yabancılaşma konusundaki görüşlerini şöyle özetlemektedir: "Teknolojik düzenlemenin, egemen olduğu toplum, sistemin muhafazası ve idamesine yönelik bütün unsur ve değerlerin bütünleşmesiyle, kapalı ve güdümlü bir toplum haline dönüşmektedir. İşçi sınıfının da karşı çıkma ve aşma gücünü yitirmesiyle silahsız kalmış bu toplum, böylece "tek boyutlu toplum" olarak nitelenmektedir." (Tolan, 1980).

3.3.3.2. Wright Mills'e Göre Yabancılaşma

Wright Mills ise hizmetler sektöründe çalışan ve bilgi toplumunda oranları en yüksek olan büro memurları, satıcılar vb. gibi beyaz yakalıların yabancılaşması ve Amerikan toplumundaki güç ilişkileri ve siyasal yabancılaşma üzerinde durur. (Tolan, 1980)

Mills, "Beyaz Yakalılar" adlı incelemesinde, hizmetler sektöründe çalışan beyaz yakalıların yabancılaşma şartları üzerinde durmaktadır. Mills, bu yabancılaşma sürecini şöyle tasvir etmektedir; "Çağımız bunalımının nedenleri temel bir olguda yatmaktadır: Politikada ve ekonomide, aile hayatında ve dinsel hayatta ve hayatımızın tüm alan ve bölümlerinde, 18. ve 19. yüzyılların sarsılmaz gerçekleri ve yıkılmış ya da çözülmüş bulunmakta, buna karşılık yeni toplumsal değerler görülmemektedir. Böylece ne kabul etme, ne de reddetme imkânına sahibiz; ne isyan ne de ümit etmek için bir şevk ve

heyecanımız kaldı. Hayatımız yön gösterici bir çizgiden yoksun bulunuyor. Beyaz yakalılarda bu bunalım daha da büyük; zira belirli bir inanç sisteminin yokluğu onları bireysel düzeyde silahsız bırakmış ve kollektif düzeyde güçsüz kılmış bulunmaktadır. Vahşi bir çağın oldukça yeni bir ürünü olan beyaz yakalı, kendisini doğuran ve kendisine karşı gittikçe daha fazla yabancılaştırmak için çaba sarfeden kitle uygarlığını saymazsak, kendine özgü bir kültüre de sahip değildir. Kendisini güvenlik içerisinde hissetmek için bağlar aramakta, ancak hiçbir topluluk hiçbir örgüt onun bu ihtiyaçlarına cevap verebilmek için oluşturduğu izlenimini vermemektedir. Bu yalnızlığı onu, basın, sinema, radyo ve televizyon gibi ucuz halk kültürünün yapay ürünleri için, bulunmaz bir müşteri haline getirmektedir. Beyaz yakalı, yaratmadığı bir dünyada yaşamaktadır." (Tolan, 1980).

Mills, Amerikan toplumundaki güç ilişkilerini ve siyasal yapıyı incelediği "İktidar Seçkinleri" adlı eserinde de yabancılaşmaya değinir. "Kitle toplumu olarak nitelediği Amerikan toplumunda görünürde demokratik bir nitelik taşıyan mekanizmanın, sosyolojik anlamda hiç bir geçerliliği ve işlerliği olmadığını iddia eder. Bugünkü şartlarda özerk, etkin ve söz sahibi gibi görünen kitle örgütlerinin, meslek kuruluşlarının, derneklerin ve diğer kamu kuruluşlarının toplumsal karar almada ve uygulamada söz sahihi olmadığını vurgular; çünkü Amerika'da bir kamu toplumunun varlığından söz etmek artık mümkün değildir. Bunun

yerini siyasal ve toplumsal açıdan yabancılaşmış bireylerin oluşturduğu kitle toplumu almıştır." (Tolan, 1980).

Mills'e göre, yabancılaşmanın yoğun olduğu kitle toplumunun özellikleri şunlardır (Bayhan, 1997):

1. Başkalarının fikir, düşünce ve kanaatlerini dinleyenler pek çok, buna karşılık kendi fikir, düşünce ve kanaatlerini ifade edebilenler pek azdır; tamamen toplama bireyler yığını durumuna indirgenen kamu, kitle haberleşme araçlarınca etkilenip biçimlendirilmektedir.
2. Kitle haberleşmesinin örgütlenme biçimi, bireylerin anında ve etkinlikle cevapta bulunmalarına imkân bırakmamaktadır.
3. Kamuoyu, kitle haberleşme araçlarınca oluşturulduktan sonra kamunun gerçekleştirebileceği eylemler yine kitle haberleşme araçları kanalıyla resmî makamlar ya da iktidar seçkinleri tarafından denetlenmektedir.
4. İktidar kurumları karşısında kitle toplumunun bağımsızlığı kalmamakta iktidar kurumlarının ve resmî makamların görevlisi olan kimseler açık ya da örtülü bir biçimde kitleler üzerinde etkide bulunmakta; kişilerin karşılıklı ve özgür tartışma ve kamu oyu yaratabilme özgürlükleri daha oluşmadan önlenmektedir.

Kitle toplumunda özellikle kitle haberleşme araçlarının merkezîleşmesi, insanlar arasındaki birincil (yüzyüze) etkileşimi ortadan kaldırmaktadır. Orta sınıflar bu tür toplumlarda en geniş kesimi oluşturmakta ve askerî, ekonomik ve siyasî seçkinlerden meydana gelen seçkinlerden meydana gelen oligarşiler insanları “insanlara rağmen” yönlendirebilmektedirler. Mills’e göre teknoloji ve bunun getirdiği örgütlenme biçimleri, kapitalist toplumda insanın kendilerini geliştirebilmelerine, bu amaçla düşünce üretip bunları gerçekleştirebilmelerine imkân tanımamaktadır. (Tolan, 1980).

3.3.4. Fromm’da Yabancılaşma

Fromm'un düşüncesinde, "yabancılaşma, kişinin kendisine bir yabancı gibi duyduğu deneyim biçimidir. İnsan, kendisine yabancı birisi olmuştur. Kendisini, dünyasının merkezi, hareketlerinin yaratıcısı olarak görmez, tersine, hareketleri ve davranışlarının sonuçları, onun boyun eğdiği, hatta taptığı efendileri olmuştur. Yabancılaşmış insan, başka herhangi bir kişiden koptuğu gibi, kendisinden de kopmuştur. Nesnelere algılarken kendisiyle ve dış dünya ile üretici bir ilişki içinde değildir. (Fromm, 1996).

Kızıltan, Fromm’un endüstri toplumunun çağdaş insanı ile bir puta tapar arasında özde hiçbir ayrım yapmadığını belirtmektedir. Ancak, çağdaş insan putların biçimini değiştirmiş ve onlara kendi hayatında daha geniş bir yer vermeye başlamıştır. O, kendi

hayatını yöneten kör ekonomik kuvvetlerin bir nesnesi olmuştur. O, kendi ellerinin ürünlerine tapar ve böylece kendisini bir şey'e dönüştürür. Fromm'a göre yabancılaşan sadece işçi sınıfı değil, herkeştir. (Bayhan, 1997).

Fromm'un ifadesiyle, "çağdaş toplumdaki durumuyla yabancılaşma hemen hemen her yeri kaplamıştır; insanın işiyle, tükettiği şeylerle, devletle, başkalarıyla ve kendisiyle olan ilişkilerini belirler. İnsan ilk kez, bütünüyle insan elinden çıkma nesnelere oluşan bir dünya yaratmıştır; yarattığı teknik çarkı yönetsin diye karmaşık bir toplumsal çark kurmuştur. Ne var ki kendi eliyle yarattığı bütün bu şeyler onun üstüne çıkmıştır; ondan yüksektedir. Kendisini bir yaratıcı, bir merkez olarak değil de elleriyle yarattığı bir Golem'in (robot, otomat) kölesi olarak algılar. Başboş bıraktığı güçler ne ölçüde güçlü ve büyükse insan olarak kendisini o ölçüde güçsüz hisseder. Yarattığı şeylerde kendi güçlerinin, nesneleşmiş, kendisinden kopmuş biçimiyle yüzyüze gelir. Yarattıkları ona sahip olmuştur; o artık kendi kendisinin sahibi. değildir. (Fromm, 1996). Altından buzağının yerini günümüzde her türlü elektronik alet almıştır.

Toplumumuz, idari bürokratlar ve profesyonel politikacılar tarafından yönetiliyor; insanlar kitle telkiniyle güdüleniyor, amaçları, kendi içinde amaç olarak daha çok üretmek ve daha çok tüketmektir. Bütün etkinlikler ekonomik hedeflere tabidir, araçlar amaç olmuştur; insan, iyi beslenen, iyi giyinen, ama özgün insan

niteliğine ve işlevine hiçbir nihaî ilgi duymayan bir robota dönüşmüştür. İnsan sevebilecekse buna en büyük önemi vermesi gerekir. Onun ekonomi makinesine değil, ekonomi makinesinin ona hizmet etmesi gerekir. (Fromm, 1993).

Çağdaş toplumun ahlâk problemi, insanın kendisine karşı duyduğu kayıtsızlıkla ilgilidir. Bunun temelinde, bireyin önemi ve biricikliği duygusunu yitirmiş olması, insanın kendisini kendi dışındaki amaçlar için araç haline getirmesi, bireylerin kendilerini ve birbirlerini pazarda satılacak bir mal olarak görmeleri ve bu şekilde ele almaları ve insanın kendi gücünün kendisine yabancılaşmış olması gerçeği yatmaktadır. Çağdaş toplumda insanlar nesnelere haline gelmiştir, bireylerin yakınındaki insanlar da birer nesneden başka bir şey değildir. Bunun sonucu olarak, kendisini güçsüz görmekte ve güçsüzlüğünden ötürü de kendisini küçük görmektedir. Kendi gücüne güvenmediği içindir ki, insana da inanmıyor, kendisine de inanmıyor, gücünün yaratabileceği şeylere de inanmıyor. Hümanist anlamda vicdanı yok çağdaş insanın, çünkü verdiği yargılara güvenme cesaretini gösteremiyor. Tuttuğu yolun sonunda bir gayenin var olması gerektiğine inanan bir sürüden başka bir şey değil çağdaş insan, çünkü herkesin aynı yolu tuttuğunu görüyor. (Fromm, 1994)

Fromm, çağdaş insanın hayat alanlarındaki nesneleşmeyi şu şekilde ifade etmektedir. "Günümüzde insanlar doyumunu, elde tutulacak nesnelere çok, kullanılan nesnelere sahip olmakta

buluyorlar. Ne var ki bu, kullanılan nesnelere alınan zevkte, üstünlüğün getirdiği doyumun çok baskın olduğunu gözlerden silemez. Araba, buzdolabı, televizyon gerçek işlevleri dışında gösteriş için de kullanılır. Sahiplerinin toplum içindeki üstün yerlerini belirler. Damağımız, bedenimiz aslında kendilerini ilgilendiren yeme eyleminin dışında bırakılmıştır. Markalardır içtiğimiz. Bir şişe Coca-Cola içerken, Coca-Cola reklâmındaki söylemiyle "Hayatın gerçek tadı"nı içeriz; Amerikalıların o büyük tiryakiliğini içeriz; bu seçmede damağımızın yeri en sonda gelir. (...) Nesnelere herhangi bir somut ilişki kurmadan, ürettiğimiz gibi tüketiriz onları; nesnelere oluşan bir dünyada yaşarız; onlarla tek ilişkimiz de onları nasıl kullanacağımızı, nasıl tüketeceğimizi bilmektir. (...) Ama ekmeğin nasıl pişirildiğini, kumaşın nasıl dokunduğunu, masanın nasıl yapıldığını... bilmeyiz". (Fromm, 1996).

Bu bağlamda Fromm "Özgürlükten Kaçış" adlı incelemesinde, insanın güvensizliğinin, yalnızlığının, korku ve güçsüzlüğünün kendi özgürlüğünü diktatörlere devretmesiyle sonuçlandığını belirtir. Ona göre, artık insan bir robottur. (Bayhan, 1997). Megateknolojinin güdümünde uyumlu bir robot!

3.3.5. Amerikan Sosyoloji Ekolünün Yabancılaşma Anlayışı

Amerikan sosyoloji ekolünün yabancılaşma kavramlaştırmasını daha iyi anlayabilmek için niçin böyle bir ayrıma gidildiğini

incelemek yerinde olacaktır. Amerikan sosyolojisinin belirgin özellikleri aşağıdaki gibi özetlenebilir: (Tolan, 1980).

Amerikan sosyolojisinin belirgin özelliklerinden biri, toplumu bireye ve toplumsal bireysele indirgeme ve böylece toplumu soyutlama çabasıdır. Tarihi ve toplumsal evrimi neredeyse hiç dikkate almayan Amerikalı sosyologlar, toplumsal yaşamın en yüzeyde, en yapay görünümünü bireysel düzeyde ele almakta ve sonra da bunu toplum düzeyinde genelleştirmektedirler.

Amerikan sosyolojisinin ayırddedici vasıflarından biri de toplumsal bireysele indirgeme anlayışının gereği olarak psikolojist bir nitelik taşımasıdır. Bu ekolün diğer bir yaygın özelliği de fonksiyonalist anlayışa sahip olmasıdır. Fonksiyonalist anlayışa göre, bütün toplumsal olgu ve olayları anlamak için fonksiyonlarını açıklamak zorunlu ve yeterlidir. Spencer'in etkisiyle başlayan bu yaklaşıma göre fonksiyon, belirli bir toplum, uygarlık veya kültür ssistemi içerisinde her geleneğin, nesne, düşünce, değer veya inancın, birey veya grubun oynadığı bir roldür. Başka bir deyişle fonksiyonalizm, toplumsal olgu ve olayları, sonuçlarına ve somut yansıma veya görünüm biçimlerine göre yorumlamak ya da açıklamak demektir.

Çağdaş Amerikan sosyolojisinin dördüncü ve belki de en belirgin özelliği ise “bilimselcilik ideolojisi” ve onun türevi olan “nicelin nitele” veya “sayısalın kavramsala üstünlüğü” üzerindeki aksiyomatik doğmadır. Amerikalı sosyol bilimciler ve diğer

ülkelerde onları izleyenler için, bireyci (davranışçı) ufalama, psikolojist kesitleme ve fonksiyonalist soyutlama aşamalarından geçtikten sonra bile, toplumsal gerçekten arta kalan, yalnız ve yalnız ölçülebildiği ve sayısallaştırılabildiği oranda bir anlam taşır. Son yıllarda Türk sosyolojisi de Amerikan sosyolojisinin güdümüne oldukça girmiş bulunmaktadır. Bizim çalışmamız da uygulama kısmı bakımından daha çok bu ekolün izlerini taşımaktadır.

Amerikan sosyolojisinin belli başlı özelliklerini vurguladıktan sonra, aşağıda ilk olarak teorisinin yaygınlığı ve uygulanabilirliği bakımından Melvin Seeman'ın yabancılaşma kavramı ayrı bir başlık altında incelenecek daha sonra da diğer Amerikalı sosyal bilimcilerin yabancılaşma konusundaki görüşleri özetlenecektir.

3.3.5.1. Melvin Seeman'da Yabancılaşma

Amerikalı sosyolog Melvin Seeman, yabancılaşma kavramını ssosyo-psikolojik hatta psikolojik bir kavram olarak ele alır. Yabancılaşmanın Anlamı başlıklı makalesinde bireyin kendini algılaması ve davranışları açısından beş ayrı yabancılaşma kategorisinin varlığından bahseder. Bu kategoriler şunlardır: (Seeman, 1959):

1. Güçsüzlük duygusu (Powerlessness): Bu kavram, Marksizmin kapitalist toplumda işçinin üretim araçlarından ve karar almadan soyutlanmasının işçinin ruh hali üzerindeki etkileri bağlamında kullanılmıştır.

2. Anlamsızlık duygusu (meaninglessness): Anominin aşırı hali olarak bireyin neye, hangi doğrulara inanacağı ve bağlanacağını bilmemesi halidir. Bu durumda, karar verebilmek için bireyin değerler dünyasında en düşük düzeyde dahi bir kesişme bir bütünlük yoktur.
3. Normsuzluk hali (normlessness): Toplumsal normların belirlediği başarı hedeflerine ulaşmak için toplum tarafından onaylanmayan davranışların belirlenmesi anlamına gelmektedir.
4. Tecrit edilme duygusu (isolation): Özellikle aydınlarda görülen bir kendini yalıtma halini ve halk kültürünün bireysel beklenti ve yönelimlerle çelişmesini ifade eder.
5. Kendine yabancılaşma (self-estrangement): Varoluşa ve kişinin geleceğe yönelik hedeflerine aykırı davranma durumunu ifade eder.

Seeman'ın bu kavramlaştırması, kendine yabancılaşma ve güçsüzlük duygusu bakımından Marksist teoriye, normsuzluk ve anlamsızlık duygusu da anomi kavramına yaklaşmaktadır. (Tolan, 1980). Seeman bu kavramlaştırmayı daha iyi testedilebilir bir açıklamaya ulaşmak için yaptığını makalesinin başında belirtmektedir. (Seeman, 1959).

Seeman'ın kavramlaştırmasına, sonraki bölümde örgüt içinde teknolojinin ortaya çıkardığı yabancılaşma olgusu açısından

tekrar döneceğiz. Burada sonuç olarak Seeman, yabancılaşma kavramı ile kapitalist toplumlarda var olan yapı ve ilişkiler çerçevesinde birey-toplum etkileşiminin özellikle bireylerin kendilerini ve toplumu algılamaları alanında önemli sorunlar yaratmasını anlamaktadır diyebiliriz (Tolan, 1980).

Seeman'ın tanımladığı yabancılaşma kategorilerine Johnson, toplumsal değerlerden ve gruplardan uzaklaşma anlamında toplumsal yalıtılmışlık (social isolation) boyutunu da eklemiştir (Bayat, 1996).

Aşağıda yabancılaşma sorunuyla ilgilenmiş diğer Amerikalı sosyal bilimcilerin konu hakkındaki görüşleri özetlenecektir.

3.3.5.2. Diğer Amerikalı Sosyal Bilimcilerde Yabancılaşma Sorununun İşlenişi

Bu başlık altında Dwight G. Dean, Gwynn Nettler, Arnold M. Rose, Leonard İ. Pearlin, Russell Middleton, Marvin E. Olsen, ve Marvin B. Scott'un görüşleri üzerinde kısaca durulacaktır. (Tolan, 1980).

Dean'a göre daha önce bu konuya eğilmiş olanlar, yabancılaşma ile kayıtsızlık (Kenitson), otoriterlik ve ön yargılı olma (Adorno), aşırı uyum (Fromm), ahlakî değerleri reddetme (Merton), aylıklık (Grodzins), siyasal ilgisizlik ve atalet (Rosenberg, Riesman, Glazer), ve intihar (de Grazia) arasındaki ilişkileri saptamışlardır. Seeman'ın sınıflandırması ile de bu

alandaki kavramsal karışıklık ortadan kalkmıştır. Dean, Seeman'ın kategorilerini istatistiksel bir ölçek haline getirerek ölçülebilirliğini sağlamayı amaçlar.

Nettler, yabancılaşmanın en doğru tanımı olarak Webster sözlüğünün verdiği tanımı benimser: “Yabancılaşmış kişi, toplumuna ve kültürüne ters düşen, bunlara yabancılaşan kişidir.” Yabancılaşmış bireyin topluma ve kültürüne ilişkin tutumunu ölçülebilir hale getirmeye çalışan Nettler, oluşturduğu bir ölçekten hareketle Amerikan toplumu açısından 7 temel varsayım belirler:

1. Yabancılaşma ve yaratıcılık arasında olumlu bir ilişki vardır.
2. Yabancılaşma zihinsel-coşkusal bozukluklarla ilgilidir.
3. Yabancılaşmış kişiler, anonim ilişkilere büyük bir tepki duyar ve bu tip ilişkilerden kaçınırlar.
4. Yabancılaşma ve intihar eğilimi arasında doğrusal bir ilişki vardır.
5. Yabancılaşmış kişilerde uyuşturucu kullanma eğilimi daha yüksek düzeydedir.
6. Yabancılaşmış kişi evlenmeye karşı olumsuz bir tutum içerisindedir.

7. Yabancılaşma, kural ve yasadışı eylemlere yönelik eğilimlerle ilişkilidir.

Arnold M. Rose, grup düzeyinde önderlerle diğer grup üyelerinin toplumsal ve siyasal süreçlere katılma oranının yabancılaşma ile ilişkisini araştırmış ve önderlerin toplumsal bütünleşme açısından daha avantajlı durumda olduklarını, buna karşın grup üyelerinden oluşan kitlenin toplumsal yabancılaşmaya daha duyarlı olduklarını ortaya koymuştur.

Leonard İ. Pearlin, iş ve yabancılaşma arasındaki ilişkiyi Seeman'ın kategorileri ile ele alarak incelemiştir. Yabancılaşmayı “güçsüzlük duygusu olarak” tanımlamış ve bir akıl hastanesinde çalışan personelin durumunu bu açıdan ele almıştır.

Russel Middleton da yine Seeman'ın koyduğu ölçekle araştırma yapmış ve yabancılaşmanın altı boyutundan bahsederek bu boyutların kendi aralarında istatistikî açıdan yüksek düzeyde bağıntılı olduğunu belirtmiştir. Aralarında ilişki bulunan bu boyutlar, güçsüzlük duygusu, anlamsızlık duygusu, normsuzluk, toplumsal yabancılaşma, işe yabancılaşma, ve kültürel yabancılaşmadır.

Marvin E Olsen'in çalışması, siyasal yabancılaşma üzerinedir. Yabancılaşmayı öznel ve nesnel yönleriyle ele almıştır. Olsen'in öznel yabancılaşmadan kastı, Seeman'ın kategorilerinin

içeriğidir. Nesnel-toplumsal yabancılaşmayı ise Durkheim'daki anlamıyla anomi olarak tanımlar.

Marvin B. Scott da Seeman gibi bir genellemeye ve bütüncü bir yoruma varmaya çalışmıştır. Scott'a göre yabancılaşmanın dört teeml nedeni vardır:

1. Çoğunluk tarafından benimsenmiş değer yargılarına ilgisizlik,
2. Toplumca belirlenmiş normlara uymama,
3. Başkalarının kendisinden beklediği rollerin gerektirdiği sorumluluğu yerine getirmeme,
4. Toplumca gösterilen hedeflere ulaşmak için sahip olunması gereken araç ve olanakları elde edememe.

Scott, Seeman'ın tersine psikolojik durum yerine eylem kavramından yola çıkmakta ve görüşünü şöyle özetlemektedir: “Toplumsal eylemin belirleyicileri kendi içerisinde hiyerarşik bir özellik gösterir. Bu hiyerarşi içerisinde önce değerler, sonra normlar, ardından roller ve en son olarak da imkan ve araçlar yer alır. Bu etkenlerin hiyerarşi içerisindeki konumu ile yabancılaşma arasında doğrudan bir ilişki vardır. En önemliden en önemsiz doğru gidildikçe yabancılaşmanın etkisi ve toplumsal düzeni tehdit edici niteliği artacaktır. Örneğin değerler sisteminin herhangi bir eylemi belirleme derecesinin azalması daha az

yabancılaşıma yol açarken, araç ve olanakları elde edemeden doğan yabancılaşıma çok daha önemli bir düzeyde olacaktır.”

Yabancılaşıma kavramı üzerinde son zamanlarda yapılan çalışmlar da genelde Seeman’ın kategorileri esasında ampirik düzeyde yapılmaktadır.

Yukarıda özetlenen teorilerden hareketle yabancılaşımanın toplumsal ve bireysel hayatta ortaya çıkış şekilleri ve etkileri üzerinde de durulabilir. Nitekim Vehbi Bayhan, İnönü Üniversitesi’nde yaptığı “Üniversite Gençliğinde Anomi ve Yabancılaşıma” konulu uygulamalı çalışmasının teorik bölümünde kitle kültüründe anomi ve yabancılaşıma, kültürel yabancılaşıma, epistemolojik yabancılaşıma, enformatik yabancılaşıma ve insanın tabiata yabancılaşımasından bahsetmektedir. Sosyal değişme sürecinde anomi ve yabancılaşıma üzerinde ise ayrıca durmaktadır. (Bayhan, 1997).

Çalışmamızın bundan sonraki bölümünde Bayhan’ın çizdiği çerçeveyi de göz önünde tutarak teknolojik değişimin yabancılaşıma etkisi üzerinde durulacaktır. Çünkü teknolojik değişme sosyal değişmeyi de beraberinde getirmektedir.

4. TEKNOLOJİK DEĞİŞİM VE YABANCILAŞMA SORUNU İLİŞKİSİ

Bu bölümde Birinci Sanayi Devrimi'nin ortaya çıkardığı teknolojik değişim dalgasının içerik açısından yabancılaşmış olduğu ortaya konacak ve bu teknoloji anlayışının yayılmacı karakteri nedeniyle Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde ortaya çıkardığı sanayileşme, kentleşme ve modernleşme olguları çerçevesinde neden olduğu yabancılaşma eğilimleri incelenecektir. Sanayileşme, kentleşme ve modernleşme gibi sosyo-ekonomik ve kültürel değişimlerin tek nedeni teknolojik değişim olmamakla birlikte, temelinde sanayi devrimiyle beraber ortaya çıkan yeni üretim biçimlerinin olduğu açıktır. Daha sonra İkinci sanayi devriminden sonra ortaya çıkan bilgi teknolojileri ve bilgi toplumu kavramlarından kaynaklanan yabancılaşma olgusu üzerinde durulacaktır. Makro düzeyde ortaya çıkan yabancılaşma eğilimleri tespit edildikten sonra, işletme ölçeğinde yabancılaşmanın görünümleri “Sanayi İşletmelerinde Teknolojiden Kaynaklanan Problemler ve Yabancılaşma Sorunu” başlığı altında incelenecektir. Bu bölümde son olarak teknolojide yeni arayışlar ve teknolojinin olumsuzluklarının giderilmesine yönelik çalışmalar üzerinde durulacaktır.

4.1. Yabancılaşmış Bir Değer Olarak Teknoloji Sorunu

Sorokin, Sosyal ve Kültürel Dinamikler adlı 4 ciltlik eserinde, bir kültürün bütün tezahürlerini belirleyen üç temel değer

sisteminden bahseder ve Batı medeniyetin gelişim seyrini bu değer sistemlerinin devri yükseliş ve düşüşleri üzerine kurar. Bu değer sistemlerini Sorokin, duyumsal (sensitive), ülküsel (ideational) ve düşünsel (idealistic) şeklinde üç başlık altında toplamaktadır. Bunları kısaca şöyle özetleyebiliriz. (Capra, 1992):

Duyumsal değer sistemi yalnızca maddenin asıl gerçek olduğunu ve manevi olayların maddenin görünümünden ibaret olduğunu iddia eder. Bütün ahlaki değerlerin göreceli, duygusal algıların ise bilgi ve hakikatin tek kaynağı olduğunu savunur.

Ülküsel değer sistemi, hakiki gerçekliğin maddi dünyanın ötesinde manevi alemde bulunduğunu ve bilginin manevi tecrübe yoluyla edinilebileceğini öne sürer. Bu değer sistemi, mutlak ahlaki değerleri ve adalet, doğruluk ve güzelliğin insanüstü standartlarını kabul eder. Düşüncül (idealistic) inançlara göre ise, asıl gerçeklik hem duygusal, hem de duyu-üstü yönlere sahiptir.

Sorokin'e göre, aydınlanmanın değer sistemleri, yeni bir duyumsal dönemin doğmasına yol açmış ve Descartes ve Newton'un bilimsel görüşleri ve Sanayi Devriminin teknolojisince belirginleşmiş olan 17, 18 ve 19. yy' da ülküsel ve düşünsel değerler gerilemiştir (Capra, 1992). Tek yönlü ilerleme, büyüme anlamında teknoloji işte bu duyumsal değer sisteminin ürünüdür. Bu başlık altında bugünkü teknolojinin dayandığı bu duyumsal (tecrübe) değer sistemini tartışmaya çalışacağız.

17. yy'dan beri fizik, gözcü "kesin" (exact) bir bilim örneği ve öteki bütün bilimlere model olmuştur. Üç yüz yıldır fizikçiler klasik fizik olarak bilinen dünyaya mekanistik bakışın kavramsal çatısını geliştirip işlemektedirler. Bu anlayışa göre, madde, bütün varoluşun temel ilkesi ve maddi dünya, kocaman bir makine içine yerleştirilip birbirinden kopuk nesnelere yığındır. (Copra, 1992; Mumford, 1996). Bu anlayış aynı zamanda örgüt bazında katı işbölümü ve uzmanlaşmanın da kaynağıdır.

Bu mekanistik dünya görünüşünün temelini oluşturan Kopernik, Kepler, Galileo ve Descartes'la başlayıp Leibnitz ve Newton' da zirvesini bulan "aydınlanma dönemi" fizikçi ve astronomlarının zaman, mekan, hareket, kütle, yerçekimine ilişkin sistematik tasvirleri teknolojiye önemli bir kaymayı (shift) sağlamıştır: Atölyeden laboratuara, asıl muharrir olduğu kadar bir düzenleyici (desinatör) de olan zanaatkardan güç kaynaklı otomatik makine kompleksine doğru bir kayma (Mumford, 1996; Capra, 1992). Bilimin bu nesnel tasvirleri bu anlamda otomasyonun ilk habercisidirler.

Astronominin ve fiziğin bu denli ilerlemesinin temelinde ise kraliyet himayesinde olan astroloji vardı. Nitekim yeni dünya görüşünün bilimsel metodolojisini kendisi de bir büyücü olan (Boorstin, 1996) Francis Bacon geliştirmiştir. Bacon'a göre bilim, teknolojinin manevi koludur ve hedefi, yeni icatlar ve zenginlikleri insan hayatına kazandırmaktır (Mumford, 1996).

Onsekizinci yüzyılda mekanistik dünya görüşünün kesin olarak yerleşmesiyle birlikte, doğal olarak fizik bütün bilimlerin temeli durumuna geldi. Eğer dünya gerçekten bir makinaysa –ki o dönemin bilim adamları bunu sürekli vurguluyorlardı- onun nasıl çalıştığını öğrenmenin en iyi yolu Newtoncu mekaniğe yönelmektir. (Capra, 1992) Descartes, felsefeyi bir ağaca benzetiyor ve kökleri metafizik, gövdesi fizik dalları bütün diğer bilimlerdir diyordu (Bayhan, 1996)

On dokuzuncu yüzyılda bilim adamları, evrenin mekanistik modelini fizik, kimya, biyoloji, psikoloji ve toplum bilimlerinde işlemeye devam ettiler. Örneğin Locke, insan doğasıyla ilgili analizlerinde toplumu yöneten doğa yasalarının fizik evreni yöneten yasalara benzediği inancından yola çıkmıştı, Locke'un insan doğasına ilişkin çözümlemesi, bütün bilginin duyuşsal algılamaya bağlı olduğunu öne süren selefi Thomas Hobbes'e dayanıyordu. Hobbes'e göre, hayat eklemlerin hareketlerinden ibarettir. Dolayısıyla yaşamı, eklemlerin hareketi olan insan, bir otomaton gibi, Leviathan'ın (kralın iradesi) insiyatif ve işleyişindeki dış güçlerin kontrolü altına alınabilir. Locke, biraz daha ileri giderek J. H. Alsted ve Comenius gibi, insan aklını boş bir sayfaya benzetti. (Capra, 1992) Eğitimin amacı, bu sayfaya arzulanan şekli basmaktır. Burada matbaa imajı karşımıza çıkmaktadır. Mucit ve fizik bilimci gibi, eğitimci de mükemmel mekanik düzene uydurulmakta ve hayatın kendiliğinden olan ve

yaşamla birlikte devam eden tüm kavram ve programlanamaz işlevlerini dışarıda tutması istenmektedir. Hayat şapka gibi girişte portmantoya asılacak ve okula öyle girilecektir. Locke, tasavvurların kaynağını tecrübeyle açıklamasına rağmen bilgi anlayışını akılcılığa dayandırdığından hareketle eleştirilmektedir. (Baykan, 1996)

Böylece, bilim adamı inşa ettiği dünya resminden ilkin kendini ve kendisiyle beraber organik potansiyelinin ve tarihsel münasebetlerinin önemli bir kısmını dışladı. Bu düşünce sistemi her alana yayıldıkça en aza indirilmiş mekanik veçhesinde dahi özerk işçi kademe kedeme üretim mekanizmasından dışlanacaktı. Astronomi rasathanesinde başlayan şey nihayet günümüzde bilgisayar kontrollü otomatik olarak işletilen fabrikada son buldu. Bu teorilerin karşı çıkılmaz olarak ve kurumsal prosedürlerin değiştirilmez olarak kalabilmesi için, insanın kendisinin tarihsel çevresiyle her türlü anlamlı ilişkisinin kesilmesi gerekecekti

Birincil nitelikleri ikincil olanlardan ayırmakla, matematiksel tanıımı gerçeğin mihengi yapmakla insanın sadece bir kısmından, sadece çevresinin bir kısmını keşfetmek için yararlanmakla yeni bilim, hayatın en belirgin vasıflarını, yerlerine makinenin konulması için etkilenmiş salt ikincil fenomenlere başarılı bir şekilde dönüştürüldü. Bu suretle canlı organizmalar en belirgin işlev ve amaçlarıyla lüzumsuz hale geldiler (Mumford, 1996).

Daha önceki kültürler, süreklilik ve kültürel birikim uğruna âdet ve geleneğe aşırı değer vermişler ve yanlılıklarını bile korumuşlardır. Geçmişin tasfiye edilmesi gerektiği zannı, megateknik güç sisteminin özelliğidir. Antropolog Raglan'a göre, "eskilerin hatadan yoksun olduklarına dair dini ve siyasi nazariyeler" çürümeye yol açmakla birlikte, kültürel çürüme, "geçmişten kopmak suretiyle çok daha hızlı bir şekilde ortaya çıkmaktadır." Mumford, 1996)

Halbuki, teknoloji Sorokin' inin idealistik değer sistemi üzerine geliştirilmiş olsaydı, bugünkü çılgın ve doğrusal büyüme yerine, insan merkezli ve doğa uyumlu bir teknoloji geliştirilebilirdi. Gerçekten de hem Doğu yada Akdeniz Medeniyetlerinin hem de Ortaçağ Avrupası'nın vahiy kaynaklı toplumsal düzeni tamamıyla mekanize edilip kişiliksizleştirilemezdi. Çünkü temelde, bireysel ruhun gerçekliğini ve "yaratılmışın şerefli" oluşunun kabul edilmesine dayanıyordu. Nefis ile Tanrı, serf ile silahlı vasal ve lord (Türk İslam toplumunda aşiret ile tımar ve bey) çırak ile usta, lonca ile şehir, hatta kral ile tebası arasındaki ilişki kişisel bir ilişkiydi. Özgül bir işleve hasredilemeyecek ya da sözleşmeye dayalı özel bir anlaşmayla sınırlandırılmayacak kadar karmaşık ve hassastı, çünkü hayatın tümünü kapsıyordu. (Mumford, 1996)

Aynı ilişki biçimi, politeknikle topluluk arasında da vardır. Tabiatı gereği merkezi kontrolün altındaki tek standart ve tekil

sisteme (mono-teknik) indirgenemezdi. Estetik yargı ve beğeni herhangi bir kast ya da meslekle sınırlı kalmaksızın bütün topluluğa nüfuz ediyor. “Atalarımızın taşa geçirmek istedikleri bir ruhu vardı” diyor. A. Hamdi Tanpınar. Mimar Sinan’ın halatla minare doğrultma hikayesini ise hepimiz biliyoruz.

Ellul’a göre geleneksel toplumlarda teknik, sadece belli sınırlı alanlarda uygulanıyordu. Toplum, teknikten azade idi, tekniğin dışında idi. Birey düzeyinde bile teknik bizim tahminimizden çok daha fazla şartlara bağlıydı. Modern terimlerle ifade edersek, bize göre üretim ve tüketim hayatın tamamını kapsamaktadır. Oysa ilkel ve tarihi kişilik için kural, “hayatını devam ettirmeye yetecek kadar çalışmak” idi (Ellul, 1964).

Tekniğin sınırlı öneme sahip olması, insanlığın teknik ilerlemeye hayati bir önem vermemesinden kaynaklanıyordu. Ellul, bunu Giedion’dan aktardığı geleneksel toplumla modern toplumun “konfor” anlayışı farkıyla izah ediyor:” Günümüzde konforu teknik düzen ve eşyaların bir bölümü haricinde tahayyül edemeyiz. Konfor bizim için, kuvetli banyolar, rahat koltuklar, köpüklü kauçuk yataklar, havalandırma aygıtları, yıkama makineleri vb. dir. (...). Bizim için konfor maddi hayatla ilgilidir; kendini kişisel eşya ve makinelerin mükemmelliği ile tanımlar. Giedion’a göre orta çağ insanı da konforla ilgili idi; fakat onlar için konfor tamamen farklı bir biçim ve içeriğe sahipti. Moral ve estetik düzenle ilgili fikirleri temsil ediyordu. Mesafe, konforda

en önemli faktördür. İnsanlar hareket edebilecekleri açık alanlar, geniş odalar arıyor; diğer insanlarla çatışmak için değil, koku almak için yaşıyorlardı. “(Ellul, 1962).

Günümüz tekniği ise, “one the best way” (en iyi tek yol) anlayışı üzerine kuruludur; bu “otomatizm”i de beraberinde getirmektedir. Kendi kendine sürekli artış (self-augmentation) sağlamakta, ilerlemektedir; tekçi (monist) bir anlayışa sahiptir. Teknolojik evrensellik karakteristiklerinden bir diğeridir. Hem coğrafi olarak hem de nitelik olarak dünya üzerinde yayılımacı bir karaktere sahiptir. (Ellul, 1962)

Teknolojinin bu hakim karakteri, Ellul’u günümüz toplumunu “teknolojik toplum” şeklinde tanımlamaya yöneltmiştir. Aydınlanma dönemi düşünürlerinin teknolojik ilerleme ve pozitif bilimi kutsallaştırmaları, Protestan Asketizmi ‘nin vahyi çarpıtarak çalışmayı ve kâr’ı amaç haline getirmesi (Weber, 1997), yabancılaşmayı insanın kendi özünden, ürününden, doğal ve toplumsal çevresinden koparak rasyonalist ve teknokratik uygarlığın egemenliği altına girmesi (Tolan, 1980) şeklinde tanımlarsak, bu gelişmelerle insan önce çevresini, ürününü yabancılaştırmış daha sonra da kendisi bunların egemenliği altına girmiştir diyebiliriz. Dolayısıyla modern teknolojinin özünde yabancılaşma olgusu vardır.

Bu gelişmeler sonucunda Batının değer ölçüsü “eşya “olarak belirmeye başlamıştır. Başarıya hangi yoldan gidildiği önem

taşımaksızın başarıya vurgu yapılmaktadır.(Gürdoğan, 1985) Ekonomik gelişme yolunda ahlaka, dolayısıyla insana ilişkin sorunlar, yürürlükteki zihniyetin kaçınılmaz bir sonucu olarak gündem dışı tutulmuştur. Thorstein Veblen'e göre para, (batıda dolayısıyla batılılaşma yolundaki coğrafyalarda) bir değiştirme aracı olma dışında düşünce ve davranışları biçimlendirmektedir (Gürdoğan, 1985).

Modern teknoloji insanın tutkularının tatminini esas almış ve yarış arabaları gibi bencilliği besleyen birçok endüstriyel ürünü ortaya çıkartmıştır. Oysa vahiy kaynaklı yaşama biçimlerinde insanın sadece benliğini besleyen yarış arabaları değil, tam tersine diğer insanlara da hizmet götürmeye katkısı olabilecek topluma dönük yalnızca bir kişinin değil, bir büyük ailenin, bir grubun hizmetinde kullanılabilecek araçlar geliştirilmesi esastır. Günümüzde binek arabalarının boyutu da gittikçe küçülmekte ve sadece nerede ise çocuksuz bir çifte hizmet edecek boyuta düşürülmektedir. Gürdoğan bu iki farklı teknoloji anlayışını karşılaştırmak bakımından “piramit” ve “cami”yi örnek vermektedir. (Gürdoğan, 1987) İlkinde Tanrılık iddiası vardır; diğerinde Tanrı'nın varlığını kabul etme anlayışı kulluk hakimdir; ilkinde bireysel bir büyüklük imajının yerleştirilmesi amaçlanmakta, diğerinde eşitlik gözetilmekte ve Tanrı'nın kullarının bilgilenmesi amaçlanmaktadır.

Yabancılaşmış bir değer olarak teknoloji, Batı Medeniyeti'nin bir sorunudur. Fakat bu medeniyetin hakim medeniyet olma iddiasından ve yayılmacı karakterinden dolayı ürettiği teknoloji; dolayısıyla teknoloji anlayışı dünya üzerinde geçerlidir. Aşağıda Türk toplumunun bu değişim sürecinde gelişmiş ülkelerden aktardığı teknoloji ile ilişkisi ve bu süreçte yabancılaşma olgusu incelenecektir.

4.2. Sosyal Değişme Sürecinde Teknoloji ve Yabancılaşma İlişkisi

Sosyal değişme, toplumun yapısındaki temel ve geniş değişimleri belirtir ailenin örgütlenişindeki hayat boyama yollarındaki, dini davranışlardaki, insanlar tarafından benimsenen değerlerdeki ve kullanılan teknolojideki değişimler bu kavramın kapsamı içine girer. Terim, toplumun temel kurum ve örgütlenişindeki kaymaları belirler. (Berelson ve Steiner, 1964'den Kongar, 1995)

Sosyal değişmeyi geniş anlamda kültür değişmesi olarak da tarif edebiliriz. Çünkü kültür değişmesi, toplumun yapısındaki değişimlerle birlikte vuku bulmakta yada toplumun yapısını etkilemektedir. Geniş anlamda kültür değişmesi bir toplumun siyasi yapısında, idari müesseselerinde, toprağa yerleşme ve iskan tarzında, iman ve kanaatlerinde, bilgi sisteminde, terbiye metodunda, kanunlarında, maddi alet ve vasıtalarında, bunların kullanılmasında ve içtimai iktisadının dayandığı tüketim maddelerinin harcanmasında az çok meydana gelen değişimleri

ihtiva eder. Terimin geniş anlamında kültür değişmesi insan medeniyetinin daimi bir faktörüdür; her yerde ve her zaman vukua gelmektedir. (Malinowski, 1945'den Turhan, 1997)

Sosyal değişmeye etki eden faktörler, tabii-coğrafi çevre, demografik yapı, keşif ve icatlar, kültürel etkileşimler, teknoloji, inançlar, ideoloji, aydınlar, liderler, savaşlar, doğal felaketler vb. şeklinde sayılabilir. (Bayhan, 1997) Teknoloji, sanayileşmeyi hızlandıran, üretimi artıran bir faktör olarak, sosyal değişmede önemli bir yere sahiptir.

Teknoloji, belirli bir kültürün ürünü olarak ortaya çıkar. Teknolojiyi yaratan kültürü göz önüne almadan teknolojiyi bağımsız düşünmek ve gelişmede temel belirleyici faktör olarak ele almak hem eksik, hem de yanlıştır. Toplumlar teknolojiyi dışardan alabileceği gibi, kendisi de yaratabilir. Gerek teknoloji geliştirmede gerekse teknoloji aktarımında manevi kültürün gelişmiş; rasyonel ve yaratıcı düşüncenin gelişmiş olması ve değer hükümleri ile teknolojinin uyum sağlaması gerekir. Teknoloji manevi kültürün rehberliğinde yetişir ve olgunlaşır. Kısaca teknoloji onu yaratan, yenileyen insan unsurunun kültür taşıyıcı özelliğine bağlı olarak ortaya çıkar. İnsan kültür diyalogunun neticesi olarak teknoloji belirir (Erkal, 1984).

Ülkemizde kullanılan teknoloji, Batının “kullan, at” anlayışı ile üretilen teknolojisidir. Sosyal değişme sürecinde “Batının fiziğini ve teknolojisini alır, kendi bünyemize adapte ederiz” tarzı

savunmalar uygulama imkanı olmayan sloganik ifadelerdir. Teknoloji üretildiği kültür kodlarıyla, zihniyetiyle birlikte gelmektedir. Bu kodlar “sanayileşme” kavramıyla ifade edilebilir. Sanayileşme, sanayi tesislerinin yakınındaki şehirlerde nüfus artışını da beraberinde getirmekte ve kırsal alanlardan kent merkezine doğru olan bu artış, kentleşme sorunlarına yol açmaktadır. Sanayileşme ve kentleşme ise modernleşmeyi sağlamaktadır (Atalay, 1983)

Bu bölümde kısaca sanayileşme, kentleşme ve modernleşme kavramları ile yabancılaşma ilişkisi üzerinde durulacaktır.

4.2.1. Sanayileşme: Kitle Üretimi Kitle Tüketimi

Sanayi öncesi toplumlarda hayat, öncelikle tabiata karşı bir oyundur. İş gücünün çoğunluğu, tarım, madencilik, avcılık, ormancılık gibi doğal maddeleri işleme endüstrileri de eskiden kalma yöntemlerle ve kas gücüyle çalışmaktadır. Dünya anlayışları mevsimler, fırtınalar, toprağın verimliliği, suyun miktarı, maden yataklarının derinliği, kuraklık ve sel gibi değişen olaylar tarafından belirlenmekte ve hayatın ritmi de bu tabiat olaylarına göre şekillenmektedir.

Sanayi toplumları ise mal üretirler, dolayısıyla sanayi toplumlarında hayat “mamul hale getirilmiş tabiata karşı getirilmiş bir oyun” dur. Dünya teknik ve rasyonel bir hal almıştır. Makine hakimdir ve hayatın ritmi makineleşmiştir. Kas gücünün yerini yaratılmış enerji almıştır. Sanayi toplumunun niteliği

üretimde verimliliğin artışı ve standartlaştırılmış kitle üretimidir. Enerji ve makineler işin tabiatını da değiştirmiştir. Dünya, işin düzenlenmesinden sorumlu mühendis ve makine ile mühendis arasında bir dişli vazifesi gören işçi unsurlarının bir araya gelmesiyle oluşan uzmanlaşmış ve programlanmış bir dünya haline gelmiştir. Bu düzende eşyalar insanlardan daha kolay yönlendirildiği için insanlara eşya gibi davranılır. Önemli olan kişi değil üstlenilen roldür (Bell,1976'den Bayhan, 1997).

Sanayileşme, makineleşmiş bir hayat tarzını da beraberinde getirmektedir. Toffler, sanayi toplumundaki makineleşme ve kitleleşmeyi, “standartlaştırma, uzmanlaşma, eşleme (senkronizasyon), yoğunlaşma, büyüklük tutkusu ve merkezileşme” başlıkları altında tanımlanmaktadır. Toffler'e göre sanayi toplumunda üretimin ağırlık merkezi tarladan fabrikaya kaydığından, artık aile bir birim olarak birlikte çalışmaktadır. İşçiyi eski bağlarından kurtarıp fabrikaya hazırlamak için ailenin temel işlevleri, yeni ve bu konuda uzmanlaşmış kurumlara verilmiştir. Çocukların eğitimi okullara, yaşlıların bakımı huzurevine bırakılmıştır. Kentlere göçün çekiciliğine kapılan ekonomik bulanımın sıkıntısını çeken aileler, ana-baba ve çocuklardan oluşan çekirdek aile biçimine dönüşür. Eğitim konusunda kitle eğitimi gerçekleştirildi. Eğitimde özellikle her şeyi zamanında yapmak ve söz dinlemek öğretildi. Fabrika hayatı, özellikle montaj düzenine göre kurulmuş olanı,

işçinin zamanında gidip gelmesini amirlerin, yöneticilerin vereceği emirleri tartışmadan yerine getirmesini, büroda ya da makine başında tekrarlı hareketleri zamanında yapmasını gerektiriyordu. Bütün sanayi toplumlarında herkesin hayatı hemen hemen aynı çizgiyi izlemektedir. Herkes çekirdek ailede dünyaya gelir, çocukluğunun bir bölümünü burada geçirdikten sonra topluca fabrika gibi okullara, oradan da devlete ya da özel teşebbüse ait bir kuruluşa giderler. Hatta standartlaşma ve uzmanlaşmanın yanında eşlere de benimsenince, bütün dünyada herkes sanki tek bir aileymiş gibi aynı zamanda kalkar, aynı zamanda kahvaltılar eder, aynı zamanda işe gider, aynı zamanda eve döner, aynı zamanda yatar, aynı zamanda uyur, hatta aynı zamanda sevişir olmuştur (Toffler, 1996).

Uzmanlaşma ve iş bölümünün yabancılaşmaya etkisi üzerinde ayrıca durulacağından burada kitle üretiminin ortaya çıkardığı kitle tüketimi ve tüketim kültürü üzerinde durmak istiyoruz.

Sanayi inkılabının kitlesel üretim anlayışı, kitle tüketimiyle sonuçlanmıştır. Kitle toplumu büyük ölçekte sanayileşmiş, şehirleşmiş, iş bölümünde uzmanlaşmış ve yönetimi tamamen bürokratikleştirilmiş bir toplumsal ortamda, kitle iletişim araçlarının tek yönlü baskısı altında yalnızlaşan, kimlik değiştiren, cemaat bağları ve dini kimliklerini kaybeden, bu yüzden de basma kalıp değerleri benimsemek zorunda kalan kitle kültürü ve kitle davranışlarıyla tanımlanabilecek bireylerden

oluşan toplum şeklinde tanımlanabilir. (Demir-Acar, 1993'den Bayhan, 1997).

Sarıbay'a göre kitle kültürü, günlük hayatın sembolik anlam yapıları ve pratiklerinden bir dizi dönüşümlere özgü kitle tüketiminin etkisini yaratan "tüketim kültürünü" içermektedir. İmajların meta olarak üretimi, bu kültürün temel özelliğidir. (Bayhan, 1997) Kapitalizm bu anlamda kitle kültürünün bir görüntüsüdür.

Fromm'a göre yalnızlığın ve yabancılaşmanın baskısı altında bulunan çağımızın insanı, enerjisini amansız bir rekabette, zoraki çalışmada ve doğal kaynakların umursamadan tüketilmesinde harcayarak önemsizliğini kapatmaya çalışır. Kendi yabancılaşmış ihtiyaçlarının kölesi haline gelen eşyalaşmış insan, tek bir yoldan dış dünyadaki yerini bulabilir; bu sahip olma yada tüketme yoludur. Yabancılaştıkça satın alma ve tüketme tutkusu onu dış dünyaya daha çok bağlar. (Fromm, 1995)

Kitleyi, "basit ve sıradan anlamıyla ırkları, meslekleri, cinsiyetleri ve kendilerini bir araya toplayan tesadüf her ne olursa olsun, rastgele bir bireyler topluluğu" olarak tanımlayan Gustave Le Bon'a göre kitleyi meydana getiren bireyler kimler olursa olsun; yaşama biçimleri, iş güçleri, karakterleri yahut zekaları ister benzer ister ayrı olsun, kalabalık haline gelmiş olmaları, onlara ayrı bir nevi kollektif ruh aşılar. Aşılanan bu ruh onları, her biri tek başına, ayrı ayrı buldukları halde duyacaklarından

düşüneceklerinden ve yapacaklarından tamamıyla başka hissettirir, düşündürür ve yaptırır (Le Bon, 1997). Kitle tüketimi açısından bunun en güzel örneği süpermarketlerde günün herhangi bir saatinde alış veriş yapan bireylerdir. Küçük bir mahalle bakkalına girseler, kesinlikle almayı düşünmeyecekleri şeyleri alış veriş sepetine doldurarak marketten öyle çıkarlar.

Kalabalık içinde bulunan kitle-insanın özelliklerini, Orhan Türkdoğan davranışların anomiliği, duygusallık, aklî kontrolün erimesi, kişisel sorumluluğun yok olması başlıkları altında incelemektedir (Türkdoğan, 1988'den Bayhan, 1997). Davranışların anomiliği, herkesi yakalayıp sürükleyen ve ancak içgüdü niteliğinde bulunan tutkuların seli altında bireyin davranışlarının ve özelliklerinin ikincil plana atılmasıdır. Duygusallık, aklın yerini, duygu ve içgüdülerin alması, aklî kontrolün yitirilmesi, kitle içindeki bireylerin mantıktan ve kontrolden vazgeçerek zekalarının kitle içindeki en seviyeye inmesi anlamındadır.

Sanayi toplumunun ortaya çıkardığı kapitalist kitle tüketimi toplumunda her şey tüketim boyutunda anlam kazanmaktadır. Tüketim endüstrisi, kültürü bile endüstrileştirmiştir. Kitle kültürünün sunduğu bütün araçlar ve kolaylıklar, bireysellik üzerindeki toplumsal baskıları güçlendirmekte ve bireyin direnme imkanını elinden almaktadır. Bu anlamda kapitalist

toplum, bir yandan bireye önem verirken diğer yandan da kitle kültürü ile bireyleri standartlaştırmaktadır (Bayhan, 1997).

Refah Devleti'nin tesis edildiği ileri sanayi ülkelerinde ürünlerin çoğu teknolojik mükemmellik derecesine ulaşmıştır. Sonsuz verimliliğin hızla emilmesini sağlamak için megateknik, değişik aygıtlara başvurmaktadır: tüketici kredisi, taksitli satış, katmer katmer ambalajlama, işlevsiz dekorlar, sahte gösterişli yenilikler, kalitesiz kumaşlar, sakat işçilik, kolay kırılabilirlik, keyfi moda değişiklikleri vb. reklam yoluyla da bunu satmaktadır.

Kapitalist sistemin yoluna devam etmesi üretimin sürekliliğinin sağlanması ile gerçekleşebilir. Üretimin sürekliliği ise tüketimin sürekliliğine bağlıdır. Bu nedenle bireyler sürekli olarak tüketmek, ve modayı izlemek için reklamcılar tarafından “ikna edilmektedirler”. Kişinin toplum içindeki konumu tüketebildikleriyle ölçülmektedir ve toplum içerisinde geçerli bir konumun tüketim yoluyla elde edilebileceği kanısı aşılacaktır. Bir örnek olması bakımından bir kredi kartı reklamını ele alabiliriz. “Senin kredi kartın telefon faturası ödeyebiliyor mu?": Reklamının anafikrini oluşturan bu sorunun sorulduğu sahnede, arka planda nikah masasında gelin aday ve yakınları otururken ön planda kredi kartlarının düellosu devam etmektedir. Sonuçta daha çok tüketim imkanına/kolaylığa sahip olan kart kazanmakta ve gelin adayına sahip olmaktadır.

George Ritzer, tüketim kültürünün günümüzdeki görünümüne “Mc Donaldlaştırma” adını vermektedir. Mc Donald’s “fast food” restoranlarının Amerika’da ve dünyadaki yaygınlığından yola çıkarak, tüketimin standartlaştırılmasını “Mc Donaldlaştırma” olarak tanımlamaktadır. Mc Donald’s’da sanayileşmenin karakteristiklerinden olan iktisadî ve teknik rasyonalite hakimdir. Mc Donald’s tüketicilere, işçilere ve yöneticilere verimlilik, hesaplanabilirlik, öngörülebilirlik ve denetim sunduğu için başarılı olmuştur. Verimlilik, Mc Donald’s için (ya da bir başka fast-food lokantası veya benzer işler gören mağazalar için) bir noktadan diğerine gitmenin optimum yöntemi olarak aklıktan doymaya gitmenin en iyi yolunu sunmaktadır. İkinci olarak Mc Donald’s ürünlerin nicel özelliklerine (porsiyon büyüklüğü, maliyet) ve sunulan hizmete (ürünü almak için gereken zaman) önem verir; hesaplanabilir. Mc Donaldlaştırılmış kurumlar aynı zamanda paraya da vurgu yapmaktadırlar. Pizza Hut’da tek kişilik pizzanızı beş dakikada alamazsanız para ödemezsiniz. Mc Donald’s’ın diğer bir özelliği olan öngörülebilirlik, ürün ve hizmetlerin her zaman ve her yerde aynı olacağına garanti edilmesi anlamındadır. New York’daki “Egg Mc Muffin” bütün amaç ve araçlar açısından Ankara ve Denizli’dekilerle aynıdır. Bir Mc Donald’s müşterisinin ne kadar büyük bir tüketim ailesinin üyesi olduğunu farkedebiliyor musunuz! Günün yirmi dört saatinde farklı coğrafyalarda aynı menü hiçbir sürpriz

olmaksızın aynı tarzda tüketilmektedir. Günün her saatinde aksamadan yinelenen bir âyin!

Denetim ise özellikle insansız teknolojinin ağırlıklı olduğu bir denetim, Mc Donald's dünyasına giren insanlar üzerinde uygulanır. Müşteri için bunun anlamı hemen yiyip çıkmaktır.

Mc Donaldlaştırmanın bazı üstünlükleri olduğu gibi akılcı bir sistem olduğu için akıldışılığı da bünyesinde taşımaktadır (Ritzer, 1998): Öncelikle çevre üzerinde olumsuz etkileri vardır. Kusursuz patates kızartması yaratma ihtiyacı patatesin çoğunun ziyan edilmesi anlamına geldiği gibi, bunları yetiştiren çiftlikler de yaygın biçimde kimyasal madde kullanmaktadırlar. Kağıt üretmek için kesilen ağaçlar da ayrı bir kayıptır.

Fast-food restoranlarının diğer bir mantık dışı etkisi, yemek yemek ya da çalışmak için, insanî özelliklerin ve iletişimin yok olması anlamında, insanlıktan çıkarıcı (dehumanization) bir ortam olmasıdır. Bir burger için kuyruğa giren ya da araba kuyruklarında bekleyen müşteriler ile yiyecekleri hazırlayan işçiler, kendilerini çoğunlukla bir montaj bandının parçasıymış gibi hissederler. Japon sanayiindeki “tam zamanında” sistemi bile, parçaların günde birkaç kez teslimini gerektirdiğinden (çünkü bu sistemde parçalar, örneğin arabaya üretim sürecinde getirilip monte edilmektedir) sokak ve otoyollar kamyonlarla dolmakta ve trafik yoğunlaşmaktadır. Bu da üretkenliğin düşmesi demektir. (Ritzer, 1998).

Ritzer, Veberyen anlamda bürokrasinin ve bunun uç noktası olarak ileri düzeyde akılcılaştırılmış bir kitle katliamı yöntemi olan Yahudi Soykırımı'nın F. W. Taylor'un bilimsel yönetim anlayışının, Henry Ford'un montaj bandının, Levittown'ın seri üretimle yaptığı banliyo evlerinin ve büyük alışveriş mağazalarının Mc Donaldlaştırmanın temel karakteristiklerini belirleyen gelişmeler olarak ele almaktadır.

Sanayileşmenin kitle üretimine dolayısıyla kitle tüketimine ve ilerlemeye yaptığı vurgunun artık hesaplanamaz zararlara yol açtığı, Batı'da ve Doğu'da bir çok düşünür tarafından ifade edilmektedir. Öyle ki büyüme sisteminin iç zararlarına geçici çareler, olan üretim ve tüketim faaliyetleri bile saymakla bitmez duruma gelmiştir. Fransız sosyolog Jean Baudrillard da, üretimin rasyonel bir etkinlik olmadığı kanısındadır. Baudrillard'a göre, rasyonelleşmenin ve kitlesel üretimin teknik ve kültürel etkilerinin neden olduğu "kültürel zararlar" kesinlikle hesaplanabilecek düzeyde değildir. İç karartıcı bir apartman topluluğunun ya da kötü bir filmin, "zararı" su kirlenmesinin zararının belirlenebilmesi gibi nesnel olarak karakterize edilemez. Sansasyon basınının etkilerine karşı "akla zarar verme suçu" yaratılması önerilmekle beraber, bu zararlar çevredeki diğer nesnelere çeşitliliği oranında artmaktadır (Baudrillard, 1997).

Baudrillard, Lislely'in işaret ettiği hızlı değişimin ve ilerlemenin yol açtığı güvensizlik duygusundan da bahsetmektedir: “Zenginliklerin üretimindeki hızlı ilerlemenin bedelinin kol işçiliğinin değişkenliği dolayısıyla istihdamın istikrarsızlığı olması belki de ürünlerin ve aksamaların niteliksizleşmesinden daha ciddidir. Çok ciddi toplumsal giderlere, ama özellikle genel bir güvensizlik saplantısına yol açan insanların değişen iş ortamına göre yenilenmesi, bir bakıma eskiyen teknolojinin kodlarını yenileriyle değiştirerek iş yerinin yeniden dizaynına göre yeni çalışma biçimlerine ayak uydurması; ve bu değişimin ortaya çıkardığı hareketliliğin, statünün, tüm düzeylerdeki (kazanç, prestij, kültür vb.) rekabetin psikolojik ve toplumsal baskısı herkese ağır gelmektedir. Dinlenmek ve kendini yeniden kullanıma sokmak için zararların neden olduğu psikolojik ve sinirsel yıpranmayı gidermek ve telafi etmek için çok uzun bir zaman gerekir: Ev/iş arasındaki yolculuk, kalabalık, saldırganlık ve kesintisiz stresler, uzun sözün kısası, tüketim toplumunun büyük bedeli, kendisinin neden olduğu genelleşmiş güvensizlik duygusudur” (Baudrillard, 1997). Sanayileşmiş ülkelerin kendi üretim tarzları, kendi insanlarını yabancılaştırdığına göre, üretim tarzını diğer ülkelerden alanların yabancılaşması kaçınılmaz olmaktadır.

Sanayileşmenin otomatizm, tüketim kültürü, insansız teknolojinin insanı denetlemesi gibi bu yabancılaştırıcı etkilerinin

yanında ilerleme ideolojisi “az gelişmiş” ülkelerde “kalkınma” sorununu da ortaya çıkarmaktadır. Hüsni Erkan, gelişmişlik-az gelişmişlik farkının Kuzey-Güney arasında kutuplaşma yarattığını ifade etmekteyse de (Erkan, 1994) Güney açısından bu durum, “bütünleşme” çabalarına yol açmaktadır. Çünkü, eski teknoloji kullanan ülkelere, kalkınmanın yolu olarak gelişmiş ülkelerin kitle üretim teknolojilerini aktarmak gösterilmekte, farklılaşma ya da tartışma bu aktarımın nasıl olacağı ya da aktarım sırasında ortaya çıkan sorunların çözümü üzerinde yoğunlaşmaktadır. Oysa, Schumacher’in 1973’te ortaya attığı “küçük güzeldir” (Small is beautiful) önermesinden bu yana, “çağdaş maddeciliğin çağdaş ekonomi bilimini oluşturması gibi, Budist bir yaşam yolunun Budist ekonomi bilimini gerektireceği” de düşünülmektedir (Schumacher, 1989).

Schumacher’e göre kalkınma bir evrim değil bir yaratmadır. Kalkınmanın anahtarı da teknolojik değişim ve sayısal büyüme değil eğitim, örgütlenme ve disiplindir.(Schumacher, 1989)

Fakat Türkiye’nin kalkınma planlarında bütün sektörler için sürekli büyümeye vurgu yapılmakta ve insan, doğa, teknoloji arasındaki düzensiz ilişkiler sonucu ortaya çıkan sadece tabiat üzerindeki zararların giderilmesine yönelik önleyici tedbirlerden Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda bir maddede söz edilmekte, fakat koruyucu tedbirlerden bahsedilmemektedir. İnsan üzerindeki olumsuz etkilerin ise hiç sözü edilmemektedir

Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda böyle bir maddeye dahi ihtiyaç duyulmamıştır. Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda ise AB ile uyum açısından bu konulara yer verilmektedir.

4.2.2. Şehirleşme Sürecinde Teknolojik Değişim ve Yabancılaşma Sorunu

Sanayileşme ile birlikte şehirleşme de artmaktadır. Her ne kadar sanayi öncesi toplumlarda da ticari ve dini merkezler olarak şehirler var idiyse de şehir hayatının toplumun her tarafına nüfuz etmesi ve şehrin kırsal kesimden üretim ve tüketim ilişkileri bakımından oldukça farklılaşması sanayi toplumlarına has bir özelliktir.

Şehirleşme dar anlamda şehir sayısının ve şehirlerde yaşayan nüfusun artması geniş anlamda ise sanayileşme ve iktisadi gelişmeye paralel olarak şehir sayısının artması ve mevcut şehirlerin büyümesi sonucunu doğuran toplumda artan oranda örgütlenme iş bölümü ve uzmanlaşma yaratan insan davranış ve ilişkilerinde şehirlere özgü değişikliklere yol açan bir nüfus birikimi sürecidir.(Keleş, 1970'den Bayhan, 1997)

Ekonomik açıdan şehirleşme, iş gücünün tarım sektöründen tarım dışı sektörlere transferi olarak tanımlanırken, sosyolojik bir kavram olarak ta dar mekanlı bir cemaat hayatından geniş mekanlı bir cemiyet hayatına geçiş ve bu cemiyetin yapılanmasına göre yeni sosyal münasebetlerin ve teşkilatlanma biçimlerinin meydana gelmesidir. (Sezal, 1992)

Hauser'e göre şehir sadece yeni bir ekonomik teşkilatlanma ve değişmiş bir fiziki çevreyi belirtmez. Aynı zamanda insanın davranış ve düşüncelerine de tesir eder. Sanayi inkılabının başlattığı şehirleşme toplumundaki sosyal yapı dinamiklerini harekete geçirmiş, ve bu günkü gelişmişlik yada kalkınmışlık olgusunu hazırlamıştır. Böylece tarıma dayalı köy toplumu yapısını yerini "sanayi ve hizmetlere dayalı şehir toplumu" yapısına bırakmıştır. Sorokin ve Zimmerman'ın şehirleşme yaklaşımı bu iki toplum yapısını farklılaşmaları üzerine kuruludur. (Sezal, 1992)

Şehirde iş bölümü ve meslek farklılaşmaları vardır, köydeki tabii çevrenin yerini insan elinin şekil verdiği teknolojik çevre almıştır. Cemaatler şehirde yerini cemiyete bırakmıştır. Sosyal tabakalaşma hakimdir. Mekan, meslek ve diğer sosyal mobilite şekilleri yoğundur. Resmi, sathi ilişkiler ve kişinin mesleği ile tanımlanan tek rollü münasebetler söz konusudur. Dolayısıyla sanayileşme ile birlikte köyden şehire doğru yaşanan göçlerde biz duygusunun hakim olduğu köy ortamından çıkıp ferdiyetçiliğin hakim olduğu şehir ortamında yerleşenlerde anomik eğilimler görülebilmektedir. (Bayhan, 1997)

Köyün iticiliği ve şehrin çekiciliği çerçevesinde köyden şehre göç eden kitleler şehrin yetersiz kalan sosyal altyapısında kendilerine yeni hayat alanları yaratma yoluna gitmektedirler. Şehirde oturmakla birlikte şehirlileşemeyen insanlar iki hayat tarzı

arasında bocalamaktadır. Bu ikilemin köy hayatından şehir hayatına geçişle birlikte değişen teknolojik ortam da desteklemektedir. Şehire gelen kişi birden kendisini büyük binaların, çeşitli kitle iletişim araçlarının, büyük alışveriş merkezlerinin karşısında bulmaktadır. Her hangi bir mesleki donanım olmadığından dolayı işsizlik te baş gösterince yabancılaşıma ve anomik eğilimler artmaktadır. Bu eğilimlerin göstergelerinden biri Türk şehirleşmesinin karakteristik özelliklerinden biri olan “gecekondulaşma” veya “gecekondu şehirleşme” ve bu özelliğin ortaya çıkardığı arabesk kültürdür.

Gecekondu kenar semtlerde kurulan fakat sosyal ve ekonomik bakımdan şehir merkezine bağlı bir yerleşim şeklidir. Kelime bir gece içinde yapıp bitirilen ev manasında kullanılmaktadır. Genellikle bu evler müsadesez, yani gayri kanuni olarak yapılır. En azından ilk birkaç yıl için böyledir. Hazine arazisine veya şahıs arazisine tapu şerhi ve imar ruhsatı almaksızın yapıldıklarından hiçbir teminata sahip değildirler. Her an yıkılma yada çıkarılma korkusu gecekonduların kaderi olarak bilinir. Gecekondu evlerin bir diğer özelliği de standartların altında yapılar olmasıdır. Özellikle 1945’ten sonra şehirleşmenin çok hızlı boyutlara ulaşmasına paralel olarak gecekondu olayı da sürat kazanmış ve Türk sosyal yapısı bakımından çözülmesi oldukça zorlaşan ağır problemlere yol açmıştır.(Sezal, 1992)

Gecekondu, yanlış şehirleşmenin sorunlarından sadece biridir. Sanayileşmesini tamamlamamış ülkelerde görülen yanlış şehirleşmenin doğurduğu sorunlar iki temel başlıkta özetlenebilir. (Sezal, 1992):

- a. Ekonomik meseleler: İşsizlik, sektörler arası dengesizlik, bölgeler arası şehirleşme dengesizliği, alt yapı hizmetlerinde tıkanma olarak sayılabilir.
- b. Sosyal Meseleler: Çevrenini tahribi, fiziki plansızlık ve yerleşme düzensizliği, gelir dağılımındaki eşitsizlik, sosyal tabakalaşma ve sınıflaşmanın derinleşmesi, kültür değişmesi ve kültür boşluğu, toplum hayatında çözülme şeklinde ortaya konulabilir.

Yanlış şehirleşme ve gecekondulaşma sürecinde iki kültür arasında kalan insanlar yeni bir alt kültür oluşturmaktadırlar. Bu alt kültür simgesi arabesk müzik olan arabesk kültürdür.

Arabesk müziğin ortaya çıkışında etkili olan dinamikler sanayileşme, çarpık şehirleşme(gecekondulaşma) batılılaşma ve yabancılaşma süreçleridir. (Bayhan, 1997) Arabeskleşmeyi bir kitle kültürü olarak inceleyen Feyzullah Eroğlu da bu kültürün gecekondu kültürü ve zenginlik kültürü şeklinde iki kaynaktan ortaya çıktığını açıklamaktadır. (Eroğlu, 1998) Eroğlu'na göre arabesk müzik özellikle 1960 yılından itibaren şehirlerin kenar semtlerinde yığılan işçi ve marjinal sektörlerin sektör

çalışanlarının ortak dili olmuştur. Bu anlamda arabesk müzik Türkiye'nin kentleşme sürecinin sembolü olarak görülebilir.

Arabeskleşmenin diğer kaynağı ise yine Eroğlu'na göre eski ve yerleşik kentli ailelerin dışında kalıp bir yolunu bularak kolay yoldan köşe dönen ve kolay kazandığı geliri ölçsüz bir şekilde lüks ve gösterişli tüketime harcayan zenginlik kültürüne mensup kişilerdir.

Arabesk kültürün en önemli özelliği kararsızlık ve tutarsızlıktır. İkinci bir özelliği ise inanç ve değerlerde meydana gelen çözülme doğrultusunda öz değerın kaybolmasıdır. Gecekondulara ilk gelen nesil dini değerlere bağlı olmakla birlikte daha sonraki nesillerin dini duyarlılıkları ve inanç yapıları bozulmuş, belirsizleşmiştir. Arabesk kültürde insanların ne inandıkları bellidir ne inanmadıkları; tıpkı şarkıdaki “ne sevdiği belli ne sevmediği” gibi. (Eroğlu, 1998)

Şehirleşme sürecinde yabancılaşma ve atomize hayat tarzının diğer bir özelliği de apartman kültürüdür. Apartmanda oturanlar bir birlerini sadece kapı numarası olarak tanımlarlar. Komşuluk, dostluk, birliktelik yok olmuştur. Her aile kendi dairesinde televizyonları vasıtasıyla tüm dünyadaki gelişmelerden haberdar olmakta, fakat alt kattaki komşusunun çocuğunun doğumundan yada babasının ölümünden haberi olmamaktadır. Bu anlamda apartman hayatı mekanik çalışma hayatının parçalara ayrılmış

dünyasının sosyal boyuttaki bir yansıması olarak ifade edilebilir (Bayhan, 1997).

Kentleşme olgusunun ortaya çıkardığı diğer bir yabancılaşma ve anomie tezahürü de şiddet olayları ve suç oranlarındaki artıştır. Batı ülkelerinde yüksek olan bu oran son yıllarda ülkemizde de artmaya başlamıştır. Son zamanlarda basına da yansıyan satanist dehşet yine çıkar amaçlı suç örgütlerinin sayısındaki artış, terör örgütlerinin şehirlere kayması gibi olgular yanlış şehirleşmenin, sosyal değişim sürecindeki kültürel boşluğun Türkiye’de de şiddet olaylarına yol açmaya başladığının bir göstergesidir. Aile içi şiddeti ve boşanmaların artmasında da bu faktörlerin etkili unsurlardan olduğu söylenebilir.

Sanayileşme ve kentleşme ile birlikte ortaya çıkan diğer bir kavram da modernleşmedir. Modernleşme geleneksel toplum yapısından yeni ve modern olan toplum yapısına geçişi ifade etmektedir.

4.2.3. Modernleşme Sürecinde Teknolojik Değişimin Yabancılaşmaya Etkisi

Anthony Smith, modernleşmeye verilen üç farklı anlamdan bahsetmektedir (Smith, 1996). Birinci ve analitik tanıma göre, Neo-evrimci işlevselci toplumsal değişim kuramcıları, modernleşme ve modernleşmenin toplumsal yapı ve sürecin oldukça sosyal niteliklerine vurgu yaparlar. Bu nitelikleri taşıdıkları ölçüde toplumlar moderndir. Bu anlamda

modernleşme ilerlemeyi ifade eder; toplumsal örüntüyü zenginleştiren ve güçlendiren güçlerin ortaya çıkması ve büyümesidir. Burada modernleşme tarihin bir niteliğidir.

Diğer bir görüş ise modernleşmeye tarihsel bir anlam yüklemektedir. Kelime, yeni karakterleriyle öncüllerinden ayrılmış belirli zaman dönemlerini ifade eder. Avrupa’da laikleşme ve kapitalizmin doğuşu, Fransız ve endüstri devrimleri vb. bu anlamda modernleşme geleneksel ile çağdaş arasında bir geçişi gösterir. Bu tanımlamada modernleşmenin yarattığı dengesizlikler, kesiklikler ve şiddet üzerinde durulur.

Bu iki yaklaşımı reddeden üçüncü bir tanım ise “gelişmekte olan ülkelerin liderleri veya elitlerince izlenen politikalara verilen isim” şeklindedir.

Nettle ve Robertson, ekonomik gelişmeyi modernleşmenin bir yönü, sanayileşmeyi de ekonomik gelişmenin bir biçimi olarak ele alırlar. Burada modernleşme gelişme ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. (Smith, 1996)

Birçok sosyolog ise modernleşmeyi insanın çevresindeki artan egemenliği ve çevresine ilişkin artan bilgisi açısından tanımlarlar. (Deneyimle öğretme modeli) Örneğin Black’a göre modernleşme, “çağdaş yüzyılda insanın çevresine, toplum ve kişiliğe ilişkin bilgisinde ve kontrolünde önceden görülmemiş artışın yol açtığı etkinin bütünü”dür. Fakat bu etki, geleneksel değerlerin reddedilmesini doğuracak mıdır?

Bellah da modernleşmeyi “ilerleme” olarak almakla birlikte, geleneksel yapı ve değerlerin korunması gerçeğinin Asya ülkelerinin koşullarına daha uygun düştüğünü, daha iyi uygulanabilir olduğunu kabul etmektedir. Bellah’a göre, yenilikçi bir lider veya toplum, yapısal değişme ve süreklilik arasında, toplumsal kimliği koruma ile büyüme kapasitesi arasında bir denge kurmayı amaçlamaktadır. (Aktaran, Smith, 1996)

Bellah geleneksel ve modern toplumların değer sistemlerini karşılaştırırken, geleneksel toplumla da icat ve yeniliğe dehşet ve korku ile bakıldığını, rasyonel olmayan uğraşların var olduğunu ifade etmektedir. Eğer bir toplum, dıştan gelen baskılar karşısında kendini devam ettirmişse, bu onun deneyimle öğrenme ve koşullara rasyonel olarak tepkide bulunma yeteneğini ispat eder. Yutulmuş, yok edilmiş veya parçalanmış toplumlar olgunlaşma açısından başarısız toplumlardır.

Modernleşmenin, değişim sürecinde sosyal davranışı ve kültürü açıklayıcı sistematik tezlerle birlikte genelde kabul edilen ve deneysel geçerliliği de olan sosyo-kültürel bir teorisi olmamakla birlikte (Magnerella, 1974) Magnerella, Susurluktaki modernleşme eğilimlerini incelediği çalışmasında Smelser’in modelini esas almıştır.

Smelser’e göre ekonomik gelişme ile ilişkili yapısal değişmeler, üç ideal-tip güçleri veya yönleri çerçevesinde tanımlanabilir: (Smith, 1996)

1. Farklılaşma (differentiation): örneğin dinde, aile hayatında, tabakalaşma ve hükümette daha özelleşmiş daha otonom birimlerin oluşması
2. Yeniden bütünleşme (reintegration): ilgi alanları gittikçe artan, daha çeşitlilik gösteren bireyler arasındaki etkileşimi bütünleştirmek ve sağlamlaştırmak için gerekli olan mekanizmalarda artış .
3. Karışıklık / rahatsızlık (disturbance): Geleneksel değerlerdeki kesikliklerden kaynaklanan anomi ve geleneksel yapının hoşnutsuzluk ortamı.

Modernleşme bu üç farklı gücün etkileşiminin bileşkesi olmaktadır. Bunlardan en önemlisi farklılaşmadır. Farklılaşmanın yönünü ya da oranını modernde özellikle sanayi toplumlarında birçok uygulamalar geleneğe ve geleneksel normlara dayanmakla birlikte (Türkdoğan, 1995) yeniden bütünleşme güçleriyle geleneksel güçler arasındaki etkileşim belirleyecektir. Gelişmiş ülkelerden az gelişmiş ülkelere teknoloji aktarımı da modernleşmenin alt yapısını oluşturmaktadır. Ülkemizde olduğu gibi “Batı’nın tekniğini alıp kültürünü almamak”, bir çok az gelişmiş ülkede savunma mekanizması olarak ifade edilmektedir. Fakat teknolojinin üretildiği kültürün kodlarıyla birlikte var olduğu göz ardı edilmektedir.

Bayhan, Smelser’den hareketle modernleşme sürecinde meydana gelen değişmelerin toplumsal yapıda farklılaşma meydana

getirdiğini; bu farklılaşmanın toplumu yeniden bütünleşmesini gerektirdiğini ifade etmektedir. Bu süreçte yeniden bütünleşmeyen, dolayısıyla yeniden yapılanmayan toplumda karışıklık ve toplumsal rahatsızlıklar meydana gelmektedir. Bu anlamda toplum hayatında anomik yapılanma ve yabancılaşmanın boyutu artmaktadır. Bu bunalımlı ve anomik modernleşmeden kurtulmak için toplum ve kültürün yapısına uygun ve tüm toplumca özümsecek modernleşme modeli benimsenmelidir.(Bayhan, 1997) Burada da temel yine Schumacher'in “ Budist toplum için Budist ekonomi” görüşü, dolayısıyla toplumun kültürüne uygun üretim tarzı için uygun teknolojinin benimsenmesi ve geliştirilmesi olmaktadır.

Anton C. Zijderveld'e göre modern toplum, esas itibariyle soyut bir toplum olup, ferdin kişiliğinden haberdar olması, anlam, realite ve özgünlük kavramlarını kavrayabilmesi hususunda kişiye yardımcı olma yeteneğini de giderek yitirmektedir. Çoğulculuk vasfı nedeniyle modern toplum, bütünlüğünün büyük bir kısmını kaybetmiştir. Mesafe ve büyüklüğün artmasına paralel olarak soyutlaştırma olgusu da artmaktadır. (Zijderveld, 1985.)

Zijderveld soyut toplumdan hareketle tarihçi Jah Romein'in “ortak beşer dokusu” kavramından bahsetmektedir. Romein'e göre, ilkel yada gelişmekte olan ülkeler kapsamına sokulan ülkelerle orta çağdaki Avrupa arasında bir takım benzerlikler

vardır. Buna göre, orta çağdaki Avrupa'nın modernlik öncesi kültürleri, eski Yunan ve Roma, Orta Çağ Arabistanı, Modernlik öncesi Asya, Afrika ve Amerika ortaklaşa bir görüntü oluşturmaktadır. Romein'in bu durumu Kuzey Amerika ve Avrupa'nın ayrıldığı, saptığı ortak beşer dokusu olara nitelendirmektedir. Bunun anlamı, Afrika'nın ilkel olarak adlandırılan kavimlerinin endüstri toplumlarından sapması değil, ama Avrupa ve Kuzey Amerika toplumlarının Afrika'nın ilkel kabilelerinden sapmasıdır. (Zijderveld, 1985)Türkiye'de 300 yıldır yönünü Avrupa'ya dönmekle "sapmakta olan ülkeler" arasına girmiştir.

Ortak Beşer Dokusu'nun (OBD) genel özellikleri, doğaya karşı subjektif tavır, kendini doğanın bir parçası olarak görme, dünyayı somut ve pragmatik tarzda algılama, mekanik dayanışma, otoritenin önemli olması ve işin eziyet olarak görülmesi, dinin ve ailenin önemli kurumlar olması şeklinde özetlenebilir. Oysa modern insan doğaya yabancılaşmıştır ve kendi toplumunu kendisinin karşısında görür. Organik dayanışma yapısal farklılıklar nedeniyle karşılıklı ortaya çıkan bağımlılık durumu söz konusudur. OBD insanı için kişiliği kendisine doğumunu takiben toplum tarafından deyim yerinde ise gümüş tepsi içinde sunulurken, çoğulcu toplumda birey, kişiliğini inşa ederken pek çok problemi göğüslemek zorundadır. Çoğulcu toplumda çok sayıda kurum bireyden farklı kişilikler sergilemesini

istemektedir. Birey otomatik olarak çoğulcu bir kişilik geliştirmeye yönelmektedir. Bu tür çoğulcu bir kişiliğin elde edilebilmesi ve elde edildikten sonra da korunabilmesi bireyin üzerine ilave sorumluluklar yüklemektedir. Kurumsal sektörler arasındaki hareketi sırasında birey elbise dolabındaki ceket gibi oynadığı rolleri de değiştirmek zorunda kalmaktadır. Kişiliği ile oynadığı roller arasında giderek büyüyen mesafe çok sayıda anlam ve realite ise yabancılaşmaya yol açmaktadır (Zijderveld, 1985). Kullanılan teknoloji de bu çoğulcu kişiliği ve oynayacağı rolleri daha karmaşık hale getirmektedir. Örneğin fabrikada çalışan işçi, çoğu zaman iş ortamında makinenin başındayken ve şehir merkezinde araç kullanırken aynı kişi değildir. Makine başında kopan ipi düğümlemekten başka bir iş yapmayarak yeteneklerini kullanamaz ve vardiya amirinin katı kuralları ile monotonlaşırken; iş stresini şehir trafiğinde kırmızı ışıkta durmayarak atmaya çalışabilmektedir. Bu örnekte kişi her iki durumda da yabancılaşmıştır.

Gehlen'e göre modern biliminin iki özelliği göze çarpmaktadır: Bir yanda gittikçe artan entellektüalizasyon, öte yanda gittikçe büyüyen bir primitivizasyon Gehlen'in entellektüalizasyon ile kastettiği, ileri derecede soyut modeller ve formalistik kategoriler çizgisinden düşünme, denenebilir ve hesaba gelir olayların ön plana çıkarılması eğilimidir. (Birinci bölümde ilerleme başlığı altında ve Mc Donaldlaştırmak kavramını incelerken

“hesaplanabilirlik ve öngörülebilirlik” kavramlarıyla incelediğimiz durum.) Buna paralel olarak ta modern insanın kendini sloganlarla ifade etme eğilimi artmaktadır. Basitliğe ve yoğrulup biçimlendirmeye gereksinim vardır. İnce kavramsal farklılıklara ve nüanslara karşı düşmanca hisler besler. Ürettiği teknoloji de düşmandır inceliğe ve nüansa. Entelektüel onurunu popüler olabilmek ve duygusal tatminlere ulaşabilmek yolunda kurban etmeye hazırdır. Gehlen bunu primitivizasyon olarak isimlendirmektedir. Bu en yeniyi, en sonuncuyu, en iyiyi, en derin olanı bize sürekli bir slogan bombardımanı ile vaat eden kitle iletişim araçları tarafından temsil edilir.(Zijderveld, 1985)

Mutlak bir hakikati elinde tutmak ve netice itibariyle diğerlerinin fikirlerine hiç değer vermemek ve bu görüşünü kabule zorlama özelliği bakımından modern insan entegristtir. Böylece jakobenleşmekte, ve “totoliter”e çok yakın kimse olmaktadır. (Garaudy, 1992)

Sonuç olarak teknolojik değişimin yoğunluk kazandığı endüstri toplumu modern bireyin yaşamında anlamını ve gerçekçiliğini her geçen gün kaybetmektedir. Bireyi bir uzman ve beşeri yanları giderek zayıflayan bir görevli olarak insan hayatını bir birini dengeleyen harici ve dahili iki kutup arasında düşünürsek; soyut endüstri toplumunun bireyi bu iki kutuptan birincisine yani harici olana doğru ittiğini söyleyebiliriz. Bu durum ise Herbert Marcuse

tarafından en uygun şekilde isimlendirilmiştir. “Tek boyutlu İnsan” (Zijderveld, 1985)

Kentleşme açısından modernleşme, Türkiye’de başarılı değildir; bunalımlara, arabeskleşmeye yol açmaktadır. Sanayileşme boyutunda, belli kentlerde belli sanayiler üzerinde el yordamı ile yoğunlaşma vardır. Sanayi ve Ticaret Odaları, şehirlerde kurulu fabrika ve atölyelerin sayısını bile bilmemektedir. Sanayide ve marjinal hizmetlerde çalışanların sayısı net olarak bilinmemekle birlikte, marjinal hizmetlerde çalışanların görece yoğunlaşması, hem kentleşmeyi olumsuz etkilemekte hem de sanayileşmemiş olmamızın ölçütü olmaktadır. Modernleşmenin başka bir ölçütü sayılan kitle iletişim araçları sayısı artmakla birlikte, anomik ve yabancılaşmış davranış örnekleri sunmaktadırlar.(Bayhan, 1997) Aşağıda bilgi teknolojilerinin yabancılaşmaya etkileri tartışılacaktır.

4.3. Bilgi Teknolojileri ve Yabancılaşma Sorunu

Bilgi teknolojileri teriminin verilerin kayıt edilmesi, saklanması, belirli bir işlem sürecinden geçirmek suretiyle bilgiler üretilmesi, üretilen bu bilgilere erişilmesi, saklanması ve nakledilmesi gibi işlemlerin etkili ve verimli yapılmasına imkan veren teknolojileri tanımlamada kullanıldığını ve bu teknolojilerin özelliklerini birinci bölümde bilgi teknolojileri başlığı altında incelenmişti. Burada adı geçen teknolojilerin toplumsal ve bireysel hayatta

meydana getirdikleri değişimi ve yabancılaşıma etkilerini incelemeye çalışacağız.

İleri sanayi toplumundan sanayi ötesi aşamaya geçişte önem kazanan bilginin işlenmesinde önem kazanan bilgi teknolojileri belirleyici rol oynamaktadır. Bilginin ve bilgi teknolojilerinin vazgeçilmez olduğu bu aşama bilgi toplumu olarak adlandırılmaktadır (Bensghir, 1996) Teknolojik değişmeye bağlı olarak bilgi toplumunda yeni toplumsal dinamikler ortaya çıkmaktadır.

Sanayi ötesi toplum, post modern toplum, enformasyon toplumu gibi farklı isimlerle de alınan bilgi toplumunun temel özelliklerinden biri, sanayi toplumunda ön planda olan “maddi” ürünler yerine bilgi toplumunda bilişim teknolojisi sayesinde bilgi üretiminin önem kazanmasıdır. Bilgi toplumunda fabrikaların yerini bilişim teknolojisine dayalı iletişim ağı-sistemleri alacaktır. Bilişimsel bilgi, hem bilgi toplumundaki üretim sürecinin hem de tüketim sürecinin en önemli girdisi olacaktır. (Erkan, 1994)

Bilgi toplumunun, bilgisayarla simgelendiği bilinmektedir. Sanayileşmenin ileri aşamalarında, bilgisayar destekli üretimle birlikte, üretimde çalışan insan giderek otomatik makineler arasında koordinasyon görevi üstlenmeye başlamıştır. Üretim, insanın el emeğinden çok makineleri kullanmada karar verme ve uygulama işleviyle bilgili olmayı gerektiren bir yapıya

geçmektedir. Otomasyon üretimi ile insanların serbest zamanları çoğalmaktadır. Bilgi toplumunda da insanların otomasyon sonucunda oluşan serbest zamanlarını kullanma biçimleri önem kazanmaktadır. Acaba insan eleştirel bir zihniyetle daha iyi bir tabibi ve sosyo-kültürel çevre oluşturma faaliyeti mi gerçekleştirecek yoksa tüm serbest zamanını teknoloji karşısında pasif ve izleyici bir konumda mı geçirecek?. George Orwell'in "Büyük Biraderi" tarafından izlenmeye devam edecek mi, yoksa çıplak gözle ufuklara bakmanın tadını yeniden duyabilecek mi? Bu sorunun cevabını "teknolojide yeni arayışlar" başlığı altında aramaya çalışacağız, fakat burada bilgi teknolojilerinden ve bilgi toplumunun özelliklerinden kaynaklanan yabancılaşma olgusu incelenecektir.

Yukarıda sanayileşmenin ve sanayi toplumlarının yabancılaşma eğilimleri üzerinde durulmuştu. Genel olarak sanayi toplumlarında yabancılaşmaya yol açan problemler, iktisadi durgunluğun yol açtığı işsizlik, uluslararası sorunların yol açtığı savaşlar ve her türlü diktatörlük şeklinde sayılabilir. Bilgi toplumlarını bekleyen tehlikeler ise, çok hızlı seyreden toplumsal dönüşümlere ayak uyduramamaktan kaynaklanan gelecek korkusu, bireysel ve örgütlü terörün yayılması, özel hayatın mahremiyetine tecavüzlerin artması ve özellikle bireyin mahremiyetine devletin sınırsız müdahalesine imkan veren teknolojilerin yayılması gibi tehlikelerdir. (Bayhan, 1997).

Bir ülkenin bilgi toplumu aşamasına gelip gelmediğinin belirlenebilmesi için Japon Telekomünikasyon ve Ekonomik Araştırma Enstitüsü dört kriter geliştirmiştir (Uğur, 1986'ten Bayhan, 1997):

- a. Kişi başına düşen gelir 4000 Dolardan fazla olmalıdır.
- b. Hizmet sektöründe çalışanların toplam çalışanlara oranı %50'yi aşmış olmalıdır.
- c. Üniversite öğrencilerinin üniversite çağındaki toplam genç nüfusa oranı %50'yi aşmış olmalıdır.
- d. Enformasyon oranı %35'ten fazla olmalıdır.

Bu kriterlere göre Ana Britanica'nın 1994 yıllığı için yapılan bir araştırmaya göre A.B.D. ve Kanada, ilk üç kriter açısından bilgi toplumu aşamındadırlar. Bu ülkelerin ardından Japonya gelmektedir (Bayhan,1997). Türkiye kişi başına düşen GSMH'sı 1.820 dolar, hizmet sektöründe çalışanların oranı % 30.8 (o da büyük çoğunluğu marjinal sektör olmak üzere), üniversite öğrencisinin bu çağıdaki nüfusa oranı % 13.7 ile bilgi toplumunun oldukça gerisinde görünüyor. Sadece bilgisayar sayısının artırılması, bilgi toplumu olmayı sağlayamamaktadır.

Türkiye gibi sanayileşmesini tamamlayamadan gelişmiş ülkelerin bilgi teknolojisi bombardımanıya karşı karşıya kalan ülkelerde bu teknolojilerin karşısında geçirilen zaman yabancılaşıma eğilimlerini göstermektedir. Örneğin bilgisayarla çalışan

üniversite öğrencileri akademik personel bilgisayar karşısında geçirdikleri zamanı hangi oranda verimli kullanabilmektedirler. Sayısı her geçen gün artan “internet-cafe”lerde zihni etkinlik ve “bilgilenme” oranı nedir? İnsanlar günde kaç saat televizyon karşısında oturmakta ve bu saatler içinde hangi oranda bilgi ve kültür programları izlemekte, hangi oranda içerikten ve estetikten yoksun “canlı” orta-oyunu programlarını izlemektedir?

Elimizde bilgisayar kullananların, bilgisayarı amaçlarına yönelik olarak etkin ve verimli bir şekilde kullanıp kullanmadıklarını gösteren araştırma olmamakla beraber Amerika ve Suudi Arabistan’da karar alıcılardaki bilgisayar yabancılığının, bilgi teknolojisi alımına etkisinin ölçüldüğü bir araştırmada (Abdul-Gadir ve Kozar, 1997) yabancılığın karar alıcıların bilgisayar alımından kaçınmak yoluyla bilgi teknolojisi transferine direndikleri ortaya konmuştur. İki kültür arasında bilgisayar yabancılığının açısından farklılık olmaması da araştırmada ulaşılan diğer bir sonuçtur (ABD %42, SA %42.8).

Türkiye’de televizyon konusunda yapılan bir araştırmada ise (Batmaz ve Aksoy, 1995) televizyon bir evde, bir günde %83.3 oranında 4 saatten fazla açıktır. 3 saatlik zaman diliminde, süre olarak en fazla zamanı %20’lik payla diziler ve filimler, %15’er payla komedi-müzik-eğlence ve magazin-aktüel-“ortaoyunu” programları ikinci sırada yer almaktadır. Bundan sonra %12.8’lik payla “diğer” programlar gelmektedir.

Jan Kotliar, bilgisayar ve internet gibi bilgi teknolojilerinin modernliğin sıkıntıları olamadığını, aksine büyük sosyo ekonomik güçlerin araçları olduğunu iddia etmektedir. Kotliar'a göre, insanların komşularına ve topluma yabancılaşmaları, bilgi ağları kurulmadan önce gerçekleşmiştir. Şehirleşme, sanayileşme ve televizyonun toplum üzerindeki etkileri bakımından bilgisayardan daha fecidir. İnternet ve sosyal fonksiyonları, kitle kültürüne direnmenin bir şekli olarak ortaya çıkmıştır. İnternet üzerinde iletişim kitle iletişim organlarının aksine çift yönlü ve aktiftir(Kotliar, 1999). Baran ise Kotliar'ın tam tersine kişisel bilgisayarların ve bilgi ağlarının ekonomik ve eğitimsel eşitsizliği artırmalarının yanında yabancılaşmaya da neden olduğu görüşündedir (Baran, 1995). Baran'a göre, toplum, genişleyen varoşlar, alış veriş merkezleri ve sayısız boş uğraşlar nedeniyle cemaatsel ilişkilerin kaybolmasından dolayı, yüksek düzeyde yabancılaşmıştır. Kişisel bilgisayarlar (PC) ve özellikle bilgi ağları (internet) yabancılaşma olgusunu daha farkedilir hale getirmektedir. Öncelikle çocuklarda diğer çocuklarla ilişkilerin yerini bilgisayar almaktadır. Çocuklar kişisel bilgisayardan ilginç bir çok şeyi öğrenirken, gelişme çağlarında öğrenmeleri gereken bir dersi; diğerleriyle nasıl ilişki kuracaklarını yani sosyalleşmeyi öğrenememektedirler. Günümüzün "bilgisayar çağı" çocukları, bilgisayardaki bütün boş işleri bilmekte fakat, emsalleriyle bir diyalogu nasıl gerçekleştireceklerini ya da günlük hayattaki

sayısız sosyal durumlara nasıl tepki vereceklerini bilmemektedirler.

Baran, aynı şeyin bilgi ağları için de geçerli olduğunu söylüyor. “on-line” insanlar diğerleriyle, kendilerini gerçek hayattaki bir birey olarak asla tanımlamayacakları bir şekilde tanıtarak anonim olarak haberleşmektedirler. İnsanlık, “e-mail” adreslerine hiçbir kişilik, duygu ve korku belirtisi bırakmaksızın dönüşmektedir. Kısaca, çevresinde sadece elektronik dünyayı gören yabancılaşmış ve yolunu şaşırılmış sanal uyumsuzluk grupları yaratılmaktadır (Baran, 1995). Dolayısıyla iletişim çağı, en modern iletişim araçlarıyla sanal iletişim sağlarken sosyal anlamda “iletişimsizliğe yol açarak yabancılaştırmaktadır.

Bu bağlamda internetteki bilginin kullanımı yabancılaşma açısından önem kazanmaktadır. Türkiye gibi gerekli alt yapıyı hazırlamadan bu tip ileri teknolojiyle karşılaşan ülkelerde teknolojinin tam zamanında doğru ve verimli kullanılması mümkün olmamaktadır. Örneğin bugün internet-cafe’ler eski “video”ların yerini almıştır ve bu mahfillerde vakit “fayda vermeyen” bilgi üzerinde tüketilmektedir. Ürettiğini zanneden insan, aslında kendisi için gereksiz olan bilgiyi ve zamanını tüketerek kendine yabancılaşmaktadır.

4.4. Sanayi İşletmelerinde Teknolojiden Kaynaklanan Problemler ve Yabancılaşma Sorunu

Bu bölümde I. Sanayi Dönemi'nin temel özellikleri olan işbölümü ve otomasyon, yabancılaşmanın kaynağı olarak Durkheim ve Marx'ın kavramlarıyla incelenecek, daha sonra da yeni teknolojilerin, bilgi teknolojilerinin olumsuz etkileri de göz önünde tutularak örgütlerde yabancılaşmanın ortaya çıkış biçimleri, Seeman'ın kavramlaştırmasından hareketle incelenecektir.

Marx'a göre, teknik açıdan makineleşmenin fabrika içinde yatay hareketliliği yüksek düzeylere çıkarması beklenir. Çalışmanın içeriğiyle ilişkili bir yabancılaşma açıklaması bu açıdan tam oturmaz. Fakat otoriter yönetim ve kapitalist amaç gibi kavramlar hesaba katıldığında, otomatik sistemin yarattığı işlerin değiştirilmesi imkanının tersine, işçi aynı makineye sürekli tahsis edilerek işçinin fabrikanın bütününe yani kapitaliste bağlanması sağlanmaktadır (Esin, 1982).

Kapitalist üretim biçiminin, genel olarak işçinin karşısındaki iş araçlarına ve emek ürününe verdiği bağımsız ve yabancılaşmış şekil makine ile birlikte tam bir antagonizm halini almaktadır. Büyük endüstri, bilimi iş sürecinde kullanarak ve işçiyi bilimden uzaklaştırarak bu ayrışmayı en yüksek düzeyine getirmektedir. Yapıları sayesinde makinelerin cansız organlarını bir amaca uygun olarak otomat gibi harekete zorlayan bilimin işçilerin

bilincinde yeri yoktur; ama aynı bilim, makine aracılığıyla, işçilerin üzerinde bir yabancı güçmüş gibi, sanki aynı makinenin bir ekiymiş gibi işçileri harekete geçirir.

Makineler yorgunluğu azaltmak, işgücünü kısaltmak, doğayı daha çok denetim altına alabilmek, verimliliği artırmak için kullanılabileceği gibi, işçiyi emek gücünü satmaya zorlama, kapitalist gelişmenin isteklerine işçinin daha elverişli olmasını sağlama işlevlerine de sahip olabilir. Makineler kapitalist toplumda basit üretimin aracı oldukları zaman emek gücünün kullanılma olanağı sadece makinelere bağlı ve herhangi bir el ya da kafa yeteneği genellikle satılamaz bir emek gücü türü olarak kalmaktadır. Ayrıca makineler atölye tipi üretimden fabrikanın akış tipi imalat sistemine geçişte özerkliğin bütün kalıntılarını yok ettiklerinden işçinin karşı koyma olanağını yok etmektedirler. İşçi manifaktürde (atölye tipi, küçük sanayi üretim biçiminde), zanaatçı mesleğin ona sağladığı güvencelere sarılma olanağını artık yitirmiş bulunmaktadır. Onun içindir ki “makine, erkek işçinin sermayenin despotizmine karşı manifaktür döneminde gösterebildiği direnmeyi, nihayet kırar, yok eder”(Esin, 1982).

Kapitalist toplumda yabancılaşmış ilişkilerin tarihi, el emeğiyle yönetim işlevi arasındaki ayrılmanın giderek derinleşmesine ve dolayısıyla giderek çalışmanın değer yitirmesine yönelik zorunlu bir süreç olarak ortaya çıkmaktadır. Marx’a göre bu süreç,

bireysel işçinin karşısında kapitalistin, toplumsal birleşik işçinin birlik ve bütünlüğünü temsil ettiği basit kooperasyonda başlamakta, işçiyi “parça işçi” şeklinde güdükleştiren manifaktürde gelişmekte; bilimi bağımsız bir üretim gücü olarak emekten ayıran ve sermayenin hizmetine sokan büyük endüstride tamamlanmaktadır (Esin, 1982).

Otomatizm ve merkezi kontrol tarafından eski yetenek ve kararlar işçinin elinden alındığında geriye kalan insani nitelikler çoğunlukla olumsuz niteliklerdir: İsteksizlik, kayıtsızlık, gücenme, tek kelimeyle psikolojik yok olma hali (absenteizm). İşçi fiziksel olarak mevcut olmakla birlikte artık “tümüyle orada” değildir

4.4.1. İşbölümüne Etkisi Bakımından Teknolojik Değişim ve Yabancılaşma Sorunu

İşbölümü, üretim sürecinde, işlemlerin basit parçalara ayrılması ve her parçanın başka kişiler tarafından aynı zamanda ve birbirinden bağımsız olarak yapılmasıdır (Aybar, 1995). Bu anlamda, bireylerin sadece tek bir iş yapması ve hayatta kalabilmeleri için diğerlerine bağımlı olmalarını kapsayan yabancılaşmış üretim faaliyetidir. İnsanı doğadan, zanaatçı teknik temelden ve çalışma arkadaşlarından uzaklaştırmaktadır.

Sınai ve ticari türden bir toplumda iş bölümü bireylerin etkinliklerini daraltırken toplum için bu etkinliklerin sayısını çoğaltmaktadır. Adam Smith’e göre, endüstri öncesi toplumlarda

bireyler farklılaşmış uğraşlarda kendi yeteneklerini geliştirirlerken ilerlemiş ve uygar toplumlarda insan yeteneklerinin körelmesi, tüm toplumdaki uğraşların çok fazla çeşitliliğinin bedeli olmaktadır (Esin, 1982). Adam Smith'in hocası A. Ferguson da aynı görüştedir.

Sanayi devrimine kadar insanlar arasında işbölümünden çok işbirliği vardır. Tarımdaki aile içi dayanışma, imece usulü, zanaatçılıkta ve ticaretle usta-çırak ilişkileri, bu işbirliğinin göstergeleridir. Makinelerin iş sürecine katılması ile iş sürecindeki insan gücü ve zekası otomatik makinalara devredilmiştir. Böylece zanaatçı teknik temeldeki işbirliği ve organik ilişkiler de kopmuştur.

Marx da işbölümünü politik ekonomide, işgücünün sosyal yapısının yabancılaşmasının ifadesi olarak görmektedir. Başka bir deyişle emeğin insan faaliyetinin yabancılaşmış bir ifadesi olmasından dolayı, işbölümü de insan faaliyetinin yabancılaşmış yönünü göstermektedir (Ollman, 1988).

Herhangi bir ülkenin tüm nüfusunu ele alıp bir bütün olarak o toplulukta nelerin olup bittiği incelendiğinde çok da büyük ilerlemelerin kaydedilmediği görülür. Çünkü kazanımlar artık kaynaklarla, yok olan doğal çevreyle, kalabalıklaşan gecekondularla ve insan kişiliğinin alçaltılması ve bastırılmasıyla denge halindedir. Nihai kazanımlar ve kayıplarla ilgili hiçbir hiçbir nesnel istatistikî tahmin yapılamamaktadır. İnsanlar

sadece fiziksel değişimler, mekanik verimlilik ve satılabilir ürünlerle ilgilenmeye ikna edilmiştir. Böylece mekanizasyon koşulsuz bir nimet olarak kabul edilebilmektedir. Bu anlamda üretkenliğin artması, ihtiyaçların çeşitlenmesi ve nüfusun artması işbölümünün nedenleri arasında sayılmakla beraber işbölümünün asıl nedenleri, mekanizasyon ve otomasyondur. Dolayısıyla yüksek gelirli gruplar için başta esas kazanç, makine yapımı ürünlerin artan miktarından değil; meslekî ve bayağı hizmetlere büyük ölçekte komuta etme kabiliyetinden kaynaklanıyordu (Mumford, 1996). Mekanizasyon ve otomasyon işbölümünü artırmış ve çalışanın zekasının işyerinden uzaklaştırılması yoluyla yabancılaştırmaya yol açmıştır.

Gerçekten de bir çok mekanik zanaat aslında yetenek gerektirmez; bu zanaatlarda duygu ve akıl tümünden baskı altına alınırsa daha başarılı olunur ve bilgisizlik boş inançların olduğu kadar endüstrinin de anasıdır. Düşünce ve muhayyile yanlıya düşebilir, ama eli ya da ayağı oynatma alışkanlığı her ikisinden de bağımsızdır. Buna uygun olarak nerede akla daha az başvurulursa, nerede büyük bir muhayyile gücü harcanmadan iş yeri parçaları insanlar olan bir makine olarak ele alınırsa manifaktürler daha fazla başarılı olur (Ferguson, 1966'dan Esin, 1982).

İşbölümünün katı kalıpları içinde hapsolmuş bireyler mesleklerine göre ayrılmışlardır, kendi etkinliklerinin dar alanına

girmeyen her şey hakkında bir aldırıışsızlık içindedirler, genel gelişmeye katkıda bulunmalarına karşın üyesi oldukları topluluğa dikkat ve ilgilerini çevirmemektedirler. Özel mülkiyetle örtüştüğü için işbölümünden ötürü özel çıkarlarla ortak çıkarlar ve iş bölümü içindeki bireyin etkinliğiyle bu etkinliği denetleyen güç arasında çekişmeler çıkmaktadır. İş bölümü ve dolayısıyla bireysel etkinliklerin sınırlanması ve bireysel çıkarlarla ortak çıkarın ayrılmasıyla birlikte, özel mülkiyet ve değişik işbirliği biçimlerinin otorite niteliği, bir sınırlar ve koşullar bütünü meydana getirirler. Bu sınırlar ve koşullar ise tarih boyunca, bireylerin üretken güçlerin tümünü edinmelerini engellemiştir (Esin, 1982).

İşçilerin girdikleri ilişkilerin diğer ucunda kapitalist yönetim vardır ve ortak çalışmaların anlamı da buna bağımlıdır. Marks'a göre, "İşçiler bağımsız kişiler olarak, bir ve aynı sermaye ile ilişkiye giren fakat kendi aralarında ilişki bulunmayan bireylerdir. Bunlar arasındaki kooperasyon ancak iş sürecinde meydana gelir ama iş sürecinde artık kendi kendileri olmaktan çıkmışlardır. İş sürecine adımlarını attıktan itibaren sermaye ile birleşir, onunla bir vücut olurlar. Birlikte ve bir arada faaliyet gösteren kimseler olarak, faaliyet halindeki bir organizmanın organları olarak, sermayenin özel bir varoluş şeklinden başka bir şey değildirler. İş sürecinin tek tek işlemlerine bölünmesi tahsis olayı açısından "parça iş" ya da "parça işçi" adını alırlar. Bu

çalışma örgütlenmesiyle gerçekleşen işbirliği Marks tarafından “organları insanlar olan bir üretim mekanizması” olarak tanımlanmaktadır (Esin, 1982).

Zanaatçının çalışmasında davranışsal gerekler çok yönlü gelişirken atölyede doğal yada kazanılmış yetenekler, tek yönlü olarak güçlendirilir. Zanaatçı iş sürecini meydana getiren işlemler serisi, zanaatçının bir çalışma alanından ötekisine yada bir araçtan ötekine geçerken harcadığı zamandan dolayı, kesikli iken, yapısının basitliği ve dolayısıyla daraltılmış çalışma alanı nedeniyle parça iş süreklidir (Esin, s. 74-75). Atölyedeki işbölümü, kapitalistin sahibi bulunduğu bütün halindeki bir mekanizmanın parçalarından başka bir şey olmayan insanların üzerinde kayıtsız ve şartsız bir otorite kurmuş olmasını gerektirir.

Üretimin gerektirdiği akıl ve düşünce güçleri boyutlarını tek yönde genişletirler; çünkü diğer bir çok yönden yok olmuşlardır. Parça işçilerin kaybettiği şeyler, sermayede birikmiş olarak karşılıklarına çıkar. Maddi üretim sürecinin akıl ve düşünce ile ilişkili güçlerinin işçilerin karşısında bir yabancı malı ve kendilerine hükmeden bir kudret olarak yer alması akış tipi bir iş bölümünün sonucudur. Sadece özel parça işler farklı bireyler arasında dağılmakla kalmaz, bireyin kendisinde bölünür, bir parça işin motoru haline gelir. Artık, “işçinin mekanizmanın bütünü ile olan bağıllığı ise onun bir makinenin parçalarında görülen uyumlu çalışmaya zorlar” (Esin, 1982).

İşin başında işçi gücünü sermayeye, bir malın üretimi için gerekli maddi araçlara kendisi sahip bulunmadığı için satıyorsa , iş gücü, görevini ancak satışı ile birlikte doğan durum içinde, kapitaliste ait iş yerinde yerine getirir. İşlemlerin uzmanlaşması, işçinin kendi emek gücünü satma zorunluluğunu artırır. İşçi yalnızca çalışma araçlarına sahip olmadığı için otoriter yönetimin egemenliğine girmekle kalmaz, üstelik artık bir mesleği tam olarak yapma yeteneğini kaybettiği için buna zorunludur. Böylece işçinin kendi işine ve kendisine yabancılaşması yani işbirliğinde yer alması olgusunun dolaysız sonucu yoğunluk kazanır. Kapitaliste ait bir nesneye indirgenmiş olmakla artık bir mekanizmanın ayrıntısı olmuştur (Esin, 1982)

Basit işbirliğinde çalışma etkinliği zanaatçı yapısını sürdürmekte ve işçi nisbî olarak yaygın bir alanda etkinliğini değişik biçimlerde gösterebilmektedir. Bununla birlikte burada, işçi kapitalistin buyruğuna girmekle, bağımsız üretici özerkliğini yitirmiş bulunmaktadır. Atölyede iş hala bir içeriğe sahiptir ve aracı kullanan işçiye uyarlanmıştır. Ne var ki burada çalışma alanı daralmıştır. Fabrikada ise zanaatçı teknik temel artık tamamen ortadan kalkmıştır. Araç ve gereçler makinelere yedirilerek bunlarla birleştirilmiş ve işçi sürekli olarak aynı makinenin gözetimine bağlanmıştır.

Atölyede çalışma, dar bir alanda da olsa, münhasır bir içeriğe sahipken, fabrikada akışkanlık kazanmıştır. Bir işten diğerine

geçmek mümkündür fakat işlevler içerikten yoksundur ve bir işten ötekisine yer değiştirme her zaman işverenin yükümlendiği koşullar altında olabilmektedir.

Aşağıda hareketli montaj hatlarıyla üretim yapan fabrika organizasyonunun kitle (yığın) üretim metodunun, çalışanların üretim faaliyetleri üzerindeki yabancılaştırıcı etkisi, Marx'ın kavramlaştırmasından hareketle incelenecektir.

4.4.2. Teknolojik Değişim ve Emeğin Yabancılaşması

Bu kavramı ilk olarak Marx kullanmıştır. Marx'ın düşüncesinin özü, insanı, onu 'şey' haline getiren ve şeylerin kölesi kılan belirli bir üretim biçiminden kurtarmaktır. Marx'ın kapitalist toplumu eleştirisi, insan kişiliğinin yok edilmesi ve sorumluluğunu kapitalist sömürüden ziyade toplumun yarattığı belli etken ve koşullara yüklediği insanın köleleşmesi üzerinde yoğunlaşmaktadır (Tolan, 1980).

Emeğin yabancılaşması çalışanın üretim faaliyetine ve ürününe yabancılaşmasını içermektedir. Kapitalizmdeki üretim faaliyeti, aktif yabancılaşma, faaliyetin yabancılaşması ya da yabancılaşma faaliyeti olarak da isimlendirilmektedir. Bu faaliyet süresince çalışan işverenin istekleri doğrultusunda üretim yapmakta, kendi eylemlerini denetleyememekte ve sonuçta ortaya çıkan ürün kendi iradesinin dışında, kendisine yabancı bir nesne olarak var olmaktadır (Ollman, 1988). Emeğin yabancılaşması da yine

sanayi devriminin mekanizasyon anlayışının ortaya çıkardığı kitle üretimiyle birlikte ortaya çıkan bir rahatsızlıktır.

İster erken safhasında emekçiyi kabaca ‘hareket eden bir parçaya indirgemesinde olsun isterse onu tümünden dışta tutan nihai şeklinde olsun, mekanizasyonla ilgili en azından bir şey kesindir; kendi faziletlerinin peşinden gitmedi. Her safhada insani bedeller ağırdı ve şiddetten alkolizme kadar birçok olumsuz tepki ortaya çıktı. Tehdit altındaki işçiler protestolarla, yürüyüşlerle, grevlerle, boykotlarla kapitalist sömürüye maruz kalan el sanatlarında dahi değişmeyen özerkliğin izlerini muhafaza etmeye çalıştılar. Fakat uzun zaman boyunca bu çabalar sonuçsuz kaldılar. Makinelere yaptığı yüklü yatırımlar için bir tekel kurmayı amaçlayan ortak sınaî teşebbüs, hükümet yardımlarına sırtını dayadı. Üretimi daha da tekelleştirmek için megateknik endüstriler bağımsız zanaatkarın elinden rekabet gücünü aldılar. Tüm mekanizasyon süreci ülkeden ülkeye geçti, yeni icatlar, yeni güç kaynakları üretti. Toplam nüfusun yüzde beşini hiçbir zaman geçmeyen yönetici azınlıklar için müthiş gelir artışları, nüfusun üçte birinden fazla olan orta sınıflar için gözle görülür iyileştirmeler, daha düşük olanlar için de acı handikaplara ve fedakarlıklara bağlı lekeli kazançlar üretti. En dipteki çeyreği ise yoksulluk ve ruhsal açlığa itti (Mumford, 1996).

İş sürecinin kapitalist kullanımına, itaatsizliğin denetimi ve bastırılması için makinenin kullanılması da girer. Makine işçinin

karşısına sadece onu daima yenen ve fazla haline getiren güçlü bir rakip olarak çıkmakla kalmaz, sermaye onu bütün aleme işçinin düşmanı bir güç olarak ilan eder ve bundan kendi çıkarı yönünde yararlanır. İşçilerin sermayenin otokrasisine karşı giriştikleri devresel ayaklanma, grev vb. hareketlerini aşmakta makine en güçlü bir savaş aracı olarak kullanılır ve işe yarar (Esin, 1982).

Marx'ın deyişiyle manüfaktürü (atölye tipi üretim) fabrikadan farklılaştıran temel nokta, çalışma evrelerinin bütünleştirilmesi açısından eşgüdüm sorununun farklı biçimde konulması olmaktadır. Çalışma evrelerinin bütünleştirilmesi açısından bu sorunun çözümü iş sürecinin sürekliliğini düzenleyen yasalarca ve makinelerin kapitalist kullanımı anlamında eşgüdümce sağlanmaktadır. Bu anlamda emeğin yabancılaşması iş sürecinin hangi kullanıma, hangi ölçüte göre örgütlenebileceğine işçinin karışmamasıdır; başka bir deyişle kullanımın ölçütün önceden belirlenmesi için gerekli karar sürecinde işçinin yer almamasıdır.

Manifaktürde parça işçi, kapitalistin atölyesine kapılanmak zorunda olmakla birlikte hala belirli bir zanaatçı yeteneği kalıntısına ve dolayısıyla nisbî bir bağımsızlığa sahip olabilmekteyken, fabrikada işçi özerkliğini tümüyle yitirmiştir. İşbölümü işgücünü tam bir uzmanlaşmaya tabi tutarak bir tek parça aleti kullanacak özel bir hüner haline getirir. Aletin

kullanımı ve yönetimi makine ile yapılır bir iş haline gelir gelmez iş gücünün kullanım değeri ile birlikte değişim değeri de yok olur.

Manifaktür ve zanaatta işçi aletten yararlanır. Fabrikada ise işçi makineye hizmet etmektedir. İlk ikisinde iş aracının hareketi işçiden başlar, sonucuda işçi iş hareketini izlemek zorundadır. Manifaktürde işçiler canlı bir mekanizmanın üyelerini teşkil ederler. Fabrikada ise işçilerden bağımsız bir mekanizma vardır ve işçiler buna canlı bütünleyici parçalar olarak katılırlar (Esin, 1982).

Burada söz konusu olan sadece işçilerin yönetime biraz daha katılmalarını sağlamak değildir. “Kapital”in önemli kısımlarından birini oluşturan “meta fetişizmi” başlığı altında Marx, emeğin yabancılaşmış ürününü tanımlamaya çalışıyor. Kapitalist üretim biçimi, insanlar arasındaki ilişkileri şeyler arasındaki ilişkilere dönüştürmekte ve bu dönüşüm kapitalist üretim sürecinde metanın doğasını temel niteliğini oluşturmaktadır. Oysa insan varlığı özgür ve yabancılaşmamış üreticiliğine dönmeli ve nihai amacı nesne üretimi veya “sakat ve zayıf bir canavar” değil, bütün yönleriyle gelişmiş ve kendini bulmuş bir insan olarak yeni bir toplum yaratmalıdır. Bu toplumda maddî zenginlik, çalışanların gelişmesine yönelik ihtiyaçları karşılamak üzere var olacaktır.

Emekli işçinin en dayanılmaz sıkıntısı, artık yerine getirebileceği herhangi bir işlevin, işgal edeceği herhangi bir yerin, icra edeceği

herhangi bir sorumluluğun olmadığı bir gelecekle karşı karşıya kalmaktır. Yaşlılıkla zekice yüzyüze gelenler, bu nihai mahrumiyet, yabancılaşıma ve felç düşme evresini mümkün oldukça geciktirmeye çalışırlar. Fakat magateknik otomasyon, tam başarılı ve evrensel olduğu dereceye kadar bu nihai acizyetleri yaşamın daha erken safhalarına da ithal etmektedir.

Yabancılaşıma tüm değerleri bozarak arılığında uzaklaştırmaktadır. İnsanoğlu, kazanç, çalışma ve tasarruf ile dünya zevklerinden vazgeçme olarak ekonomiyi insan yaşamının en yüce ereği haline getirirken gerçek ahlakî değerleri geliştirmeyi ihmal etmiştir. Yabancılaşıma durumunda ekonomik ve ahlakî yaşamın alanlarından her biri, diğerinden bağımsız bir şekilde ortaya çıkar. Ahlak ve politik iktisat dünyalarının, insanı ayrı ve karşıt ölçeklerle değerlendirmesi, yabancılaşımanın niteliğinden doğmaktadır.

4.4.3. İleri Teknolojilerin Olumsuzlukları ve Örgütlerde Yabancılaşıma

Teknoloji, insan işlerinde öncelik iddia etmekle kalmamakta, sürekli değişim talebini kendi verimliliğinin, sürekliliğinin hatta bekasının üstünde tutmaktadır. Önermeleri tüm canlı organizmaların temelini oluşturan postullarla çelişen böyle bir sistemi korumak için teknoloji mutlak uyum talep eder ve bu uyuma ulaşmak için insan organizmasıyla başlayan bir kontrol sisteminin tesis edilmesini öne sürer. Bazıları gerçekleşmiş olan

gelecekte muhtemel icatlar tablosunda Arthur Clarke'ın aya çıkmadan sunî yaşama kadar sıraladığı bir düzine teknik gelişmeden hiçbirinin, insanın temel tarihsel görevi – insan olma görevi – ile en ufak bir ilişkisi yoktur(Mumford, 1996). Dolayısıyla ileri teknoloji bu uyum probleminden kaynaklana birtakım sorunlara neden olmaktadır. Bunlar stres ve çatışma olarak sayılabilir. Ayrıca ileri teknoloji ile çalışmaktan kaynaklanan dört temel psikolojik sorundan bahsedilmektedir (Durbin, 1994):

1. Bilgisayar şoku (Computer shock)
2. Gittikçe artan sarsıntı rahatsızlıkları (cumulative trauma disorders)
3. Kabalık ve kişiliksizlik (rudeness and impersonality)
4. Eskime korkusu (threats of obsolescence).

Bilgisayar şoku kişinin isteğinden daha fazla süre bilgisayar karşısında kalmaya zorlanması şeklinde tanımlanabilir Neden olduğu rahatsızlıklar ya da ortaya çıkış şekilleri donuk bakış, dalgın, ayrık görünü, sızlayan boyun kasları ve yüksek teknolojiye karşı artan bir hoşnutsuzluk. Rahatsızlığın giderilmesi ya da azaltılması dönüşümlü olarak başka işlerde çalışmaktır. Kısmî çalışma önerilebilir.

Gittikçe artan sarsıntı rahatsızlıkları, en fazla video-display operatörlerinde VDT stresi olarak ortaya çıkmaktadır. VDT

operatörleri saatte birçok 10 000 klavye vuruşu yapmakta ve bu da elde ve bilek kaslarında gerginliğe yol açarak “tekrarlı hareket rahatsızlıkları”na sebep olmaktadır. Buna ek olarak baş ağrıları, boyun ağrıları, yorgunluk ve bitkinlik, ateş, bıkkınlık, gözlerde sulanma, bulanık görüş de sık rastlanan rahatsızlıklar arasında sayılmaktadır.

VDT stresinin çocuk düşürmeye ve eksik doğuma sebep olup olmadığı tartışmalıdır. ABD Milli Güvenlik ve Sağlık Enstitüsü, VDT’lerin tehlike düzeylerde radyasyon yaymadığını iddia etmektedir.

Gittikçe artan sarsıntı rahatsızlıkları diğer otomatik makine ve bilgisayar karşısında çalışanlarda da VDT operatörlerinde olduğu gibi bilek incinmeleri omuz ve kulaç incinmeleri şeklinde ortaya çıkmaktadır. Amerika’da yapılan istatistiklerde bu tip rahatsızlıklar, bir yıllık dönemde iş kazalarının % 48’i olarak bildirilmektedir.

Yeni teknolojinin bunun dışında sebep olduğu rahatsızlıklar arasında **kabalık ve kişiliksizlik** de sayılmaktadır. Örneğin bilgisayarının posta kutusuna maaşına zam alamayacağı şeklinde bir duyuru gelmesi ya da internet sapıkları tarafından rahatsız edilmek çalışanları kabalaştırmakta ya da kişiliksizleştirmektedir. Ya da hiçbir beşerî bir münasebet olmadan elektronik posta ile işten uzaklaştırılmak!

Eskime korkusu ise yeni teknolojiyi öğrenmek istemeyenlerin ya da buna kabiliyeti olmayan çalışanların işlerini kaybedecekleri ihtimalinden dolayı ortaya çıkan başka bir psikolojik rahatsızlık olarak ortaya çıkmaktadır. Aslında yeni teknoloji iş alanlarını sürekli kapatmamakta, aksine yeni iş alanları yaratmaktadır. Fakat çalışanlar bu yeni alanları doldurmaya yeterli olmadıklarından işten çıkarmalar olabilmekte bu da çalışanlarda güvensizlik, stres ve huzursuzluk gibi psikolojik rahatsızlıklara yol açmaktadır.

Modern teknolojinin işbölümü ile insanları birbirine muhtaç hale getirmesi ferdi hürriyeti büyük ölçüde azaltıcı bir faktör olmuştur(Güngör, 1990)

İleri teknolojinin bu psikolojik olumsuzluklarının yanında teknolojinin kendisinden kaynaklanan ya da kullanımından doğan olumsuzlukları da vardır. Bunlar ileri teknolojinin sürekli kullanımının öncelenmesi, tabiattan uzaklaşma, teknolojinin “despotik” tavır sergilemesi, iradenin yumuşatılması şeklinde sayılabilir.

Nüfusun çoğunluğu, ‘makine’nin ya da onun ürünlerinin sürekli kullanımını gerektiren faaliyetlerin dışındaki bütün faaliyet tarzlarından vazgeçmelidir. İlk olarak en basit evcil ya da kişisel ölçekte dahi olsa el işinin ve zanaat çalışmasının terk edilmesi gerek. Herhangi bir bedensel çabalama şekline müsamaha göstermek, bir baltayı ya da testereyi kullanmak, bir bahçeyi elle

kazıp çapalama, arabanın ya da motorlu teknenin kullanılabildiği yerde yürüme, kürek çekme, mekanik bir aletin –tercihen motorlu- yardımı olmaksızın kalem açma ya da bir parça ekmeği koparmak oyunu kuralına göre oynamamaktır. Sağlık için asgari bir bedensel aktiviteye ihtiyaç duyulduğunda, bu ihtiyaç sabit bisikletler ya da mekanik masörler gibi egzersiz makineleri satın almak suretiyle giderilmelidir. Kendi odununuzu kıramazsınız; hatta taşımak dahi yasaktır; “size yakışmaz”!

Makinenin bu şekilde aşırı kullanımı, her türlü pratik yeterlik testini hor görmektir; zorunlu bir dinî ayin gücüne sahiptir. Kutsal bir nesneymiş gibi önünde diz çökülür. Bir makine için – ile – yapılamayan bir şey hiç yapılmamalıdır. Bu durum açık kamp teçhizatının üretiminde doruk noktasına ulaşmıştır. Tüm değeri tabiata daha kaba ve ilkel bir ilişki için dönüşte yatan tecrübe, kıra, kalabalık bir şehir yaşamı için gerekli tüm bildik eşyaları – mangallardan televizyon setlerine kadar – taşımakla tam bir karikatüre dönüşmektedir (Mumford, 1996). Böylece yüzlerce insanın ‘tabiata yakın olmak’ için arabayla tabii manzaralı bir alanda tek bir günde toplandıkları anda kırsal yok olmakta ve kent onun yerini almaktadır.

Modern insanın bugün teknoloji dolayısıyla karşı karşıya kaldığı dilemma (ikilem) ile münferit türlerin üremesindeki aşırı doğurganlık nedeniyle tabiatta var olan dilemma arasında paralellik gözlenmektedir. Her tür tüm gezegeni kendi zürriyeti

ile kaplayacak bir üreme kapasitesine sahip olmakla beraber tabiat, düzensiz niceliksel artışı kontrol edecek ve denge tesis edecek sınırlandırıcı aygıtlar dizisine sahiptir. Oysa teknoloji henüz makinelerin ya da makine ürünlerinin tomurcuklanıp çoğalmalarına (proliferation) karşı herhangi bir sınır geliştirememiştir. Hem güç, hem kâr, daha fazla tüketici için daha fazla mal üretmeye ve bunların tüketimini mümkün olan en kısa zaman aralığına sığdırmaya dayanır.

Alexis de Tocqueville, ABD'deki yeni dünya demokrasisi ile ilgili gözlemlerinde yeni teknolojiyi “despot” olarak nitelemekte ve şu değerlendirmeyi yapmaktadır:” Bu insan ırkı üzerinde insanların hoşnutluklarını sağlamayı ve onların kaderini gözetlemeyi üzerine almış uçsuz bucaksız ve himaye edici bir güç var. Bu güç, mutlak, dakik, düzenli, basiretli ve mutedildir. Bu otoritenin hedefi insanları erginliğe hazırlamak değil, çocuk olarak tutmaktır. İnsanların neşelenmesinden oldukça memnundur; hiçbir şey düşünmeden sevinmelerini ister. Onların mutluluğu için hükümet misali istekle çalışır. Fakat bu mutluluğun yegane etkeni ve biricik söz sahibi olmak ister, onların emniyetini sağlar, ihtiyaçlarını artırır ve arzeder, zevklerini kolaylaştırır, belli başlı işlerini idare eder, sanayilerini yönetir, miraslarını düzenler ve bunu varisler arasında bölüştürür. Onlardan tüm düşünme merakını ve yaşama sıkıntısını esirger.

Toplumun her üyesini bu şekilde güçlü pençesine aldıktan ve onu kendi isteğine göre şekillendirdikten sonra yüce güç, kolunu toplumun bütününe genişletir. İnsanların iradesi parçalanmaz (dumura uğramaz) fakat yumuşatılır, bağlanır ve yönetilir; insanların eylemde bulunmaları için bu güç tarafından zorlanmaları nadirdir fakat daimi surette hareketten menedilirler” (Mumford, 1996: 156).

Örgütsel yapı veya çevresel etmenlerde yabancılaşmayı doğuran herhangi bir biçim, unsur veya uygulama gündeme geldiğinde bu, "örgütsel yabancılaşma" veya "örgütsel ilişkilerin yabancılaşması" kavramları ile ifade edilebilmektedir. Bu anlamda sanayi işletmelerinde teknolojik değişimden kaynaklanan yabancılaşma olgusu da örgütsel yabancılaşma kavramı çerçevesinde incelenecektir.

Örgüt bireyi, özellikle işgören, kendi yaratmadığı bir iş dünyasında yaşamaktadır. Başkalarının kurallarını, kararlarını ve fikirlerini benimseyip, uygulamak veya uygulatmak konumundadır. Bu ortamda işgörenden beklenen klasik davranış, örgüt içinde kendi duygu ve düşüncelerini dışlamak; gerek işe ve gerekse ilişkilerine kendinden bir şeyler katmamaktır. Ancak, örgüt içi ilişkiler yazılı kuralların dışına taşmakta, biçimsel olmayan grup ve arkadaşlıklar gündeme gelebilmekte, çekememezlikler, çatışmalar, çıkar grupları ve anlaşmazlıklar kağıt üstünde olanlardan farklı bir dinamik meydana

getirebilmektedir (Öncü, 1976, ss.24 - 91). İşgörenler kendilerinin sadece üretim yapan robotlar olarak görüldüğü hissine kapılırlar, örgüt yaşamında beklentilerine ulaşamazlar ve yöneticilerin katı uygulamaları ile karşılaşılırsa; yabancılaşmak veya saldırgan olmak gibi farklı tepkisel davranışlarda bulunabileceklerdir. Öte yandan; işyerindeki doyumsuzluklar, şikayetlerin giderilememesi, keyfi ve özel davranışlar ve bunlara bağlı olarak gelişen düşmanlık duyguları gibi faktörler de çalışanların örgüte karşı yabancılaşmalarına neden olabilmektedir (Çelik, Paksoy ve Soysal, 1997). Ayrıca, örgütlerde eksik gücün hissedilmesi, yalnızlık, yönelimsizlik ve işe karşı bağlılığın azalması gibi durumlar da işgörenleri örgüte karşı yabancılaştırabilmektedir (Davis and Newstroom, 1993).

Teknolojik değişimin işbölümünü yoğunlaştırarak işgöreni kendi üretim faaliyetine ve ürününe yabancılaştırması değişik şekillerde ortaya çıkabilmektedir. Yabancılaşma işgörenin teknoloji karşısındaki konumunu tanımlayamamasından dolayı doğrudan teknolojinin kullanımından da kaynaklanabilmektedir. Teknolojik değişimden özellikle sanayi sonrası otomasyon ve bilgi teknolojilerinden kaynaklanan yabancılaşmanın görünüşleri Seeman'ın terimleriyle ifade edersek güçsüzlük, anlamsızlık, kuralsızlık, tecrit ve kendine yabancılaşma şeklinde ortaya çıkabilmektedir. Buna bir de Johnson'un "toplumsal yalıtım/kültürel yabancılaşma" kavramı da eklenebilir. Bu

yabancılaşıma türleri kısaca aşağıdaki gibi özetlenebilir (Çelik ve Diğerleri, 1997; Tolan, 1980; Seeman, 1963):

- Örgüt Bireyinin Güçsüzlüğü

Güçsüzlük bir kimsenin, davranışları hakkındaki kararı sonuçlandırmaksızın beklemesi veya olaylar üzerindeki denetimini yitirme duygusu olarak tanımlanabilir. Kişinin, olayların kendini sürüklediği veya olaylara gerçek benliğini yansıtamadığı duygusuna kapılması ile gündeme gelebilen güçsüzlük olgusu, insanların kendi kaderlerini kontrol etmekte karşılaştıkları başarısızlık derecesi ile de yalın bir ilişki içindedir.

Örgüt bireyi açısından güçsüzlük, işgörenin yalnız başına bir şey yapamayacağı veya başaramayacağı duygusu olarak tanımlanabilmektedir. Yani, çalışma süreci üzerinde her türlü yönetim ve denetim ahenginden yoksunluk, yönetimi etkileme gücünün bulunmaması, üretilen nesne karşısında dışsallık ve ona sahip olamama durumudur. Örgütte bulunan bireyler bu tür duygulara kapıldıklarında yabancılaşıma onlar için kaçınılmaz olmaktadır. Çalışanın makine karşısında konumunu tanımlayamaması da güçsüzlüğe yol açmaktadır.

- İşgörenlerde Anlamsızlık

Şeyleşme olarak da tanımlanan anlamsızlık, grup tecrübesini tam olarak paylaşmada karşılaşılan başarısızlıklar, yani bireyin neye, hangi genel doğrulara inanacağını bilememesi hali olup,

bireylerin toplumu ve çevresinde olup bitenleri anlayamaması ile ilgilidir.

Örgüt bireyinin yorum ve yargı gücünü olumsuz etkileyebilen anlamsızlık olgusu, örgüt ve çevresinde meydana gelen olayların işgörenlerce anlaşılabilmesi ile ilgilidir. Çalışanın kullandığı teknolojiyi anlayamaması, bakımını yaptığı makinenin sistemini çözmemesi teknolojik yabancılaşmaya yol açabilmektedir. Örgüt bireyi, sistemin nasıl işlediğini anlayamaz ve yöneticilerin niçin belirli şekillerde davrandıklarını kavrayamaz ise, örgüt sistemi ona düzensiz, rastlantısal ve denetlenemez bir olay ya da olaylar zinciri gibi görünecektir.

- Kuralsızlık

Kuralsızlık, davranışı yönlendirecek ilke ve ölçümler bulamamak ve amaca ulaşabilmek için toplumca onanmamış yollara başvurmak şeklinde tanımlanabilir. Toplumun davranışını düzenleyen değer ve düzgülerin kişiye anlamlı gelmemesi yani toplumsal normların belirlediği başarı hedeflerine ulaşabilmek için toplum dışı davranışlara yönelmesi olgusu normsuzluk olarak da adlandırılan kuralsızlığı doğurmaktadır.

Örgütsel bağlamdaki kuralsızlık, işgörenlerin örgütün belirlediği kurallara veya normlara karşı ilgisiz kalmaları, onları benimsememeleri halidir. Kuralsızlık teknolojik değişimle ilgili olduğunda makinelerin işletilmesiyle ilgili kurallara kayıtsızlık, fabrikada çalışmadan çok, mesai doldurmaya çalışmak, ya da

toplumda yeni teknolojik sistemle ilgili kuralların konulmaması durumuyla ilgilidir.

- Sosyal Tecrit

Yabancılaşmış kişi kendisini arkadaşlarından ayrılmış, devamlı onlarla bir ilişki içinde bulunmayan ve onlara bağlı olmayan bir "yalnız ada" gibi görebilmekte ve bir tür tecrit olgusunu kabul etmiş görünmektedir. Kişinin ilgisi zayıf, yaşamını anlamsız buluyor, kendisini diğer insanlara göre herhangi bir şey yapmayan biri olarak görüyor ve "ben kimim ?" sorusuna cevap vermek kendisi için zor geliyorsa; bu durumda bireysel bakımdan izole olmuşluk ve yabancılaşma doğmuş demektir.

Tecrit olgusu, yalıtım ya da dışlanma olarak da isimlendirilmekte ve örgütlerde farklı bir anlam taşıyabilmektedir. Şöyle ki, bürokratik bir yapı içerisinde üretim ilişkilerinin anonim niteliği, otomasyonun geliştiği fabrikalarda işgörenlerin birbirleri ile ilişkilerinin azlığı şeklinde kendini gösterebilmektedir. Gerçekten de yüzlerce metre karelik bir alan üzerinde onlarca makinenin gürültüsü ve olumsuz çalışma şartlarında bir de montaj bandının kuvvetli bağı arasında çalışanların kendilerini dışlanmış hissetmeleri çok doğal bir durumdur. Fabrikadaki fizikî çalışma şartları, doğası gereği çalışanları birbirinden uzaklaştırmaktadır.

- İşgörenin Kendine Yabancılaşması

Kendine yabancılaşma, kişinin bir süreç içinde öz benliğine soğuması ile ilgili olup, yaşamı kendine tatsız kılacak ve uyum zorluklan doğurabilecek bir yapıya bürünmesidir.

İşgörenin kendine yabancılaşması, davranışlarının kendinin geliştirdiği gerçek değer, kural, gereksinme ve isteklerine dayanmaması halidir. Yani örgüt bireyinin, kendi yetenek ve özgücünü kendisi dışında, kendine yabancı görmesidir. Bu öz soğuma hali montaj bandında ya da deyim yerindeyse çocuk bakar gibi otomatik bir makinenin isteklerini yerine getirenlerde ve hatalarını denetleyenlerde daha da yoğunlaşmaktadır.

- Topluma Yabancılaşma

Kültürel yabancılaşma olarak da adlandırılan bu yabancılaşma biçiminde birey, toplumda var olan değerleri, normları ve tutumları reddetmekte ve toplumsal ilişki bakımından donuklaşmaktadır (Yılmaz ve Göktürk, 2019).

Teknolojik değişim, sanayileşme sürecinde az gelişmiş ülkelerin özel konumlarından dolayı ve yanlış şehirleşmeye bağlı olarak yabancılaşmaya yol açmaktadır. Teknolojinin içerisinde üretilmiş olduğu kültürle aktarıldığı, uygulandığı kültür arasındaki yapısal farklılıklar da yabancılaşma kaynağı olabilmektedir. Örgütsel düzeyde, fabrikanın vardiyalı çalışma sistemi, düzensiz çalışma saatleri ve çalışma ortamı, kültürel yabancılaşmaya yol

açabilmektedir. Bu durum, çevreye karşı ilgisiz hale gelme, çalışma ortamında takınılan tavrın dışarıda devam ettirilmemesi gibi durumlarda daha da belirginleşmektedir.

4.5. Teknolojide Yeni Arayışlar ve Yabancılaşmanın Önlenmesine Yönelik Çalışmalar

Sanayi toplumunda yabancılaşmaya yol açan işbölümü, özel mülkiyet, kâr maksimizasyonu, çevrenin tahribi, fizikî sermayeye önem verilmesi gibi kavramlar hakimdi. Gelen bilgi çağında bu kavramların yerini insan merkezli yeni kavramların alacağı varsayılmaktadır (Erkan, 1994):

Bilgi toplumunda işbölümünün yerini “müşterek üretim”in alacağı ve fiyattan çok “gelecekteki amaçların gerçekleştirilmesi” için bilgi kullanımının gündeme geleceği ifade edilmektedir. Sanayi toplumunun önemli birimlerinden olan işletmelerin yerini gönüllü kuruluşlara bırakacağı, sanayi toplumundaki özel mülkiyet, rekabet ve kâr maksimizasyonunun yerini “müşterek katılım” ve “sosyal yarar”ın alacağı da bilgi toplumunun başka bir özelliği olarak zikredilmektedir.

Bilgi toplumuna geçiş süreci ile kirlilikten arınma, doğa ile uyum ve kaynak tasarrufu süreçleri devreye girmektedir. Fizikî sermayenin yerini beşeri sermaye almakta ve bireyi vurgulayan değerler sistemi ağırlık kazanmaktadır.

Bu gelişmelere paralel olarak teknolojiye de insanın öncelendiği gelişmeler beklenmektedir. Buna göre yeni teknoloji, tek taraflı olarak insanı yönlendirmeyecek, teknoloji ile insan unsuru birbirini etkileyen bir yapıda hareket edecektir. Teknoloji ile insan unsuru arasında karşılıklı etkileşimi içeren bu ilişki, “insan-varlıklı teknoloji” olarak tanımlanmaktadır (Selamoğlu, 1998).

Japonların geliştirdiği “yalın üretim modeli”nin bir özelliği olarak ortaya çıkan insan varlıklı teknoloji anlayışının temelinde insan kaynağı ile teknolojinin, teknoloji ile de insan kaynağının verimliliğinin, etkinliğinin ve yaratıcılığının arttırılacağı iddiası bulunmaktadır. Böylece insan kaynağının sahip olduğu vasıf ve bilginin üretim sürecinde etkin kullanımı, makinelerin etkin ve verimli kullanımını sağlarken, devamlı gelişme gösteren teknoloji de insan kaynağının yeteneklerini etkilemekte ve devamlı eğitim olanağı sunmaktadır. Başka bir deyişle, belirli bir üretim modelinde teknolojinin belirli vasıflar ve bilgiler gerektirdiği görüşü, insan varlıklı teknoloji anlayışı açısından geçerlilik taşımamaktadır (Selamoğlu, 1998).

Yalın üretim modelinde insan kontrolü, üç niteliği ile yaratıcı kapasiteyi geliştirici etki oluşturmaktadır: bunlar, insanın makineye ruh vermesi, üretim sürecinin kişisel yönetimi ve kişisel kontroldür. Böylece zanaatçı teknik temel de geri dönmüş olmaktadır.

İnsanın makineye ruh vermesi, teknolojik etkinliğin, ancak insan kaynağının gerçek anlamda kullanımı ve katılımıyla arttırılabileceği anlamındadır. Günümüzde teknolojinin gelişmesi ve karmaşıklaşması, üretim araçlarının ancak insan unsuruyla bütünleşmesiyle yaratılabileceğini göstermiştir (Selamoğlu, 1998). İnsan varlıklı teknolojinin temelinde Japonların bütün Doğu toplumlarında benzer özellikler gösteren “insan felsefesi” vardır. Japonların insan anlayışı, insanı merkeze almakta, ona eşya kategorisinin üstünde farklı bir kategoride anlam vermektedir. İnsan varlıklı teknolojinin geliştirebilmesinin temel nedeni de “bilgi toplumu”nun zorlaması değil, üretim biçimlerine yön veren bu insan anlayışlarıdır.

Türk toplumunda da yabancılaşmayı önleyici bu öz vardır. Eşyaya, taşa yüzyıllarca şekil ve ruh vermiş olan bu öz en güzel ifadesini Yunus Emre'nin “Her dem yeniden doğarız/Bizden kim usanası” beyitinde bulmaktadır. Ne mutlu bu özü arayıp bulanlara!

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Teknolojik değişim, bir kültürde var olan üretim, tüketim ve yaşam biçimlerini değiştirmektedir. Üretim metodunun değişmesi, çalışanlarının yeni teknolojiye uyumu, yeni teknolojiyle ilgili eğitim ihtiyacının karşılanamaması; az gelişmiş ülkelerde döviz darboğazı, işsizlik, yanlış şehirleşme vb. gibi sorunlara yol açmaktadır. Bu sorunlardan biri de yabancılaştırma-
madır.

Yabancılaştırma, üyesi bulunulan toplumun değer yargılarından, kendi benliğinden, üretim faaliyetinden ve kendi ürününden, insan olma potansiyelinden uzaklaşma durumudur. Kişinin kendi özünden gönüllü ve doğal çevresinden kopması da yabancılaştırmanın başka bir boyutunu oluşturmaktadır.

Bu çalışmada yeni teknolojik paradigma, ortaya çıktığı çerçeve bakımından incelenerek, modern teknolojinin üretildiği düşünsel ortam bakımından yabancılaştırıldığı ortaya konulmuştur. Temelini Rönesans ve Aydınlanma dönemlerinden alan modern teknoloji, insanı dışlamış ve sayısal büyümeyi hedef haline getirmiştir. Yayılmacı karakteri gereği tüm dünyayı etkisi altına alan bu teknolojik paradigma, Taylor'un "en iyi tek yol" şeklindeki klasik yönetim anlayışıyla kolkola ilerleyerek bütün kültürlerde hakim olmuştur. Bu anlayış, kültürel farklılıklardan kaynaklanan yeni teknolojiye uyum sorunlarına yol açtığı gibi, az gelişmiş ülkelerden gelişmiş ülkelere döviz transferine, dolayısıyla döviz

darboğazına ve ekonomik istikrarsızlıklara yol açmaktadır. Bu sorun ülkemizde de yoğun bir şekilde yaşanmaktadır.

Teknoloji aktarımı, ideolojik yapısı gereği gelişmekte olan ülkelerde ara teknoloji geliştirilmesini de engellemektedir. Bu durum, tarım toplumu yapısından ileri düzeyde sanayileşmeye geçilmesini sağlamakta dolayısıyla emek yoğun ara teknolojiler kullanılmadığından işsizlik ya da marjinal sektörlerde istihdam sorununu doğurmaktadır. Türkiye bu konuda önde gelen ülkeler arasındadır. İşsizlik, marjinal sektörlerde istihdam ve yanlış şehirleşme arabeskleşmeye dolayısıyla yabancılaşmaya yol açmaktadır.

Tüketim ilişkileri bakımından da yeni teknoloji yabancılaşmaya yol açmaktadır. Yeni teknoloji fabrikada çalışan işçi için ayrı, büro memuru için ayrı, üst yöneticiler için daha farklı tüketim modelleri sunmaktadır. İşçi ürettiği son model araca binemeyeceği gibi örneğin işletmeci de bir öğle yemeğini çalışanlarıyla birlikte yemeyi düşünmemektedir. Teknolojik değişim, çalışma ilişkilerini, çalışma biçimlerini ve çalışma saatlerini de değiştirmektedir.

Yeni teknolojinin tipik özelliği, Mc Donaldlaştırma olarak da tanımlanan standartlaştırmadır. Yeme biçiminizden yediğiniz ürünün biçimine hatta içeriğine varıncaya kadar her şey standartlaşmaktadır. Bireysel farklılıklar ortadan kalkmakta ve global yabancılaşma ortaya çıkmaktadır. Bunun fabrikadaki

karşılığı işçilerin makine seviyesine indirilmesidir. Hatta işletmeciler aslında işçilerin çalışmadığını, makinenin çalıştığını ileri sürecek kadar ileri gitmektedirler. Bu iddia, çalışanın elinden bütün ustalığının, yeteneklerinin, üretme potansiyelinin alındığının ve makineye aktarıldığının da göstergesidir. Örgüt düzeyinde yabancılaşma teknolojiyle beraber çalışana yüklenen bu olumsuz anlamdan kaynaklanmaktadır.

Teknolojik değişimle beraber aktarılan klasik yönetim anlayışı ve fabrikanın çalışma ilişkileri de örgüt düzeyinde yabancılaşmaya neden olan diğer faktörlerdir. Klasik yönetim anlayışının olumsuz içeriğinin çalışma ilişkilerine yansımaları, çalışanların diğer üretim faktörlerinden daha değersiz olarak görülmesine neden olmaktadır. Ülkemizde yüksek düzeydeki işsizlik oranı da emeğin değerinin önemsiz olarak algılanmasına neden olmaktadır. Bu anlayış çalışma ilişkilerine düşük ücret ve kaba muamele olarak yansımaktadır.

Yeni teknoloji, çalışanlarda işten atılma ya da teknolojinin parçası olduğu duygusuna da sebep olmaktadır. Her iki durumda da teknoloji olumsuz bir anlama sahiptir. Bu iki duygu teknolojiyi anlayamama durumuyla birleştiğinde çalışanın emeğine ve ürününe yabancılaşması durumu ortaya çıkmaktadır. Teknolojik yabancılaşma ve çalışma ilişkilerinin olumsuz etkisi verimliliği ve etkinliği düşürmektedir.

Yabancılaşma sorunu, sonuçları itibariyle verimliliğin düşmesine yol açmaktadır. Çünkü çalışmada güven ve anlam kaybına yol açmakta ve çalışanın hem kendi potansiyellerine hem de topluma yabancılaşmasına neden olmaktadır. Bu nedenle yabancılaşmanın önlenmesi, etkileri itibariyle en aza indirilmesi, etkinliği ve verimliliği artıracaktır. Yabancılaşma sorununun örgüt düzeyinde ortadan kaldırılması bakımından yabancılaşma sorunun var olduğu alanlardan hareketle bazı öneriler getirilebilir:

1. İşletmeye yeni alınan teknolojinin özellikleri çalışanlara tanıtılmalıdır. Teknolojiyi etkin bir şekilde kullanabilecekleri yetkilendirme sağlanmalıdır. İş rotasyonu, iş değişimi gibi yöntemlerle sürekli tek bir makineye bağlı olarak çalışmaları engellenmelidir.
2. Yöneticilerin, Y tipi ve Z tipi gibi yönetim anlayışlarını benimseyerek çalışanlara güvenmeleri, onları kendi işleriyle ilgili konularda yetkilendirmeleri ve onları makineden daha aşağı gören tutumlarını terk etmeleri sağlanmalıdır.
3. Ücretler konusu işsizliğin yüksek düzeylerde seyrettiği ülkemizde yabancılaştırıcı etkiye sahip diğer bir sorun alanıdır. Araştırma sonuçları da göstermiştir ki çalışanlar geniş aile sorumluluğu ile yönetimin katı tutumu arasında sıkışmaktadırlar. Bu konuda sendikaların ve işverenlerle çalışanlar arasında hakemlik yapan devletin de sorumluluğu

vardır elbette. Asgari ücret uygulaması işçinin hayat standardının altında ücret almasına neden olmaktadır. Sendikaların ve devletin bu durumu toplu pazarlıklar sırasında göz önünde bulundurması gerekir.

4. Ara teknoloji üretimi, hem işsizliğin önlenmesinde, hem teknoloji aktarımının sınırlanmasında, hem de yeni teknoloji aktarımından kaynaklanan ekonomik ve sosyal sorunların ortadan kaldırılmasında –dolayısıyla yabancılaşıma sorununun çözümünde- bir alternatif olabilir.
5. Makine Kimya Endüstrisi Kurumu, (MKEK) 1960-1970’li yıllarda yerli tezgah ürettiği gibi bugün de yerli makine üretimi konusunda öncülük edebilir ya da destek sağlayabilir. Devletin ekonomiye müdahalesi anlamında değil ama ithalatı azaltıcı yönde alternatif ortaya konulması bakımından ülke bazında ve sektörler düzeyinde araştırma geliştirme faaliyetlerinin artırılması gerekir.

Teknoloji geliştirilmesi konusunda ana hatları itibariyle öneriler bu şekilde sıralanabilir. Günümüz dijital teknolojilerinin ve internet teknolojilerinin insanlar üzerindeki yabancılaştırıcı etkisi ayrıca incelenmeli ve bu konuda da daha derin analizler yapılarak günümüzün yabancılaşımayla beraber seyreden diğer sosyal problemlerine de ışık tutulmalıdır.

KAYNAKLAR

- ABENDROTH, W., 1992, Avrupa İşçi Hareketleri Tarihi, Çev.:Ali Çakıroğlu Belge Yay. No:163, İstanbul, 246 s.
- ABDUL-GADİR A. H. ve KOZAR, K. A. 1995, The Impact of Computer Alienation on Information Technology Investment Decisions: An Exploratory Cross-National Analysis, MIS Quarterly, Vol. 19(4), December, ss. 535-561.
- ANDREW J. D., Applying Psychology Individual and Organizational Effectiveness, Prentice-Hall, 1994, 723 s.
- ANSAL H., 1992, “Önsöz: “Alternatif Teknoloji” ve Son Teknolojik Gelişmeler”, David, Dickson Alternatif Teknoloji, Ayrıntı Yayınları, İstanbul. ss. 9-25.
- ARON R., 1986, Sosyolojik Düşüncenin Evreleri, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 384 s.
- ATALAY, B., 1983, Sanayileşme ve Sosyal Değişme (Kırıkkale Araştırması), Sosyal Planlama Başkanlığı Planlama Dairesi, D.P.T.Yay. No:1917, 231 s.
- AYBAR, Ş., 1995, Yabancılaşma ve Yabancılaşmanın İş Tatmini Üzerine Etkileri, Atatürk Üniv. Sos. Bil. Enst. İşletme Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 134 s.
- BARAN, N., 1995, “Computers and Capitalism: A Tragic Misuse of Technology”, Monthly Review, 47(4), ss. 40-45.
- BASALLA G., 1996, Teknolojinin Evrimi, TÜBİTAK, 3. Basım, Ankara 312 s.
- BATMAZ V. ve AKSOY G., 1995, Türkiye’de Televizyon ve Aile, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, Ankara, 268 s.
- BAUDRİLLARD, J., 1997, Tüketim Toplumu, Çev. Hazal Deliceçaylı-Ferda Keskin, Ayrıntı Yay., İstanbul, 252 s.

- BAYAT, B., 1996, Çimento ve Otomatik Sektöründe Çalışan İşçiler Arasında Yabancılaşmanın Karşılaştırmalı Olarak Araştırılması, Gazi Üniv. Sos. Bil. Enst. Eğitimde Psikolojik Hizmetler Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 198 s.
- BAYHAN V., 1997, Üniversite Gençliğinde Anomi ve Yabancılaşma, Kültür Bakanlığı Yayınları, Yayın No:195, Ankara, 416 s.
- BAYKAN, F., 1996, Aydınlanma Üzerine Bir Derkenar, TDV. Ankara, 126 s.
- BELL, D., 1999, “İletişim Teknolojisi: Gidişat İyiyeye mi yoksa Kötüye mi?”, çev.K. Ahmet Sevimli, Bilgi ve Toplum Enformasyon/Bilgi Toplumu Dosyası, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, (1), 1998, 2. Baskı, ss. 37-48.
- BENSGHİR, T. K., 1996, Bilgi Teknolojileri ve Örgütsel Değişim, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yay., Ankara, 385 s.
- BİLGİN N., 1991, Eşya ve İnsan, Gündoğan Yayınları, Ankara, 396 s.
- BOORSTİN D., J., 1996, Keşifler ve Buluşlar, çev. Fatoş Dilber, TİŞ Bank. Kült. Yay. Ankara, 556 s.
- CAPRA F., 1992, Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası, Çev. Mustafa Armağan, İnsan Yay. 2. Bas. İstanbul, 338 s.
- COMPTON, W. D., 1999, Mühendislik ve Teknoloji Yönetimi, Çev. Dr. Gül E. Okudan, Beta Yay. 1. Baskı İstanbul, 410 s.
- CUFF, E. C., SHARROCK, W. W., FRANCİS D. W., 1990, Perspectives In Sociology, Third Edition, Unwin Hyman Ltd., London, 468 s.
- ÇELİK A., PAKSOY M., SOYSAL A., 1997, Örgütlerde Yabancılaşmaya İlişkin Bir Araştırma: Adana, Gaziantep ve K. Maraş Sanayi İşletmelerinde Bir Uygulama, V. Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi, Başkent

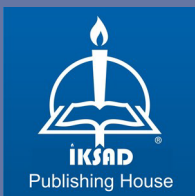
- Üniversitesi İİBF İşletme Bölümü, Ankara, 29-31 Mayıs 15 s.
- DALGIÇ T., 1982, Bilişim ve Teknoloji, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Yayın No.203, Ankara, 112 s.
- DAVİS K. and NEWSTROOM J. W., 1993, Organizasyonel Behavior Human Behavior At Work, Ninth Ed. Mc Graw Hill İnc. 464 s.
- DEMİR, A., 1973, Çağdaş Teknolojik Gelişmeler, Ankara Üniv. SBF. Yayın No: 352, Ankara, 289 s..
- DİCKSON D., 1992, Alternatif Teknoloji, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 238 s.
- DPT, 1989, Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı, Ankara.
- DRUCKER, P. F., 1996, Gelecek İçin Yönetim, Çev: Fikret Üçcan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 4. Baskı, Ankara, 378 s.
- DURBİN A. J., 1994, Applying Pscyhology: Individual and Organizational Effectiveness, Prentice-Hall, 364 s.
- ELLUL, J., 1964, The Technological Society, Vintage Books, 316 s.
- EREN, E., 1998, Örgütsel Davranış ve Yönetim Psikolojisi, Beta Yay.,5,baskı, İstanbul, 512 s.
- ERKAL M., 1984, Sosyal Meselelerimiz ve Sosyal Değişme, Mayaş Yay. Ankara, 168 s.
- EROĞLU, F., 1998, Davranış Bilimleri, 4. Baskı, Beta Yay, İstanbul, 336 s.
- ESİN P., 1982, İşbölümü, Yabancılaşma ve Sosyal Politika, AÜ. SBF. Yay. No: 302, Ankara, 158 s.
- FROMM E., 1995, Çağımızın Özgürlük Sorunu, Çev. Bözkurt Güvenç, Gündoğan Yayınları, Ankara, 210 s.

- , 1994, Erdem ve Mutluluk, Çev. Ayda Yörük, İş Bankası Kültür Yay., Ankara, 331 s.
- , 1996a, Sağlıklı Toplum, Çev. Yurdanur Salman, Zeynep Tanrısever, Payel Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 232 s.
- , 1996b, Özgürlükten Kaçış, Çev. Şemsa Yeğin, 4. Basım, Payel Yayınevi, İst., 206 s.
- , 1993, Sevme Sanatı, Çev. Selçuk Budak, Öteki Yayınları, Ankara, 122 s.
- GEHLEN, A., 1980, Man in the Age of Technology, (İng. Çev.) Patricia Lipscomb, Colombia University Press, New York, 185 s.
- GÜNGÖR E., 1990, Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik, Ötüken Yayınevi, 6. Baskı, İstanbul, 135 s.
- GÜRDOĞAN E., 1985, Teknolojinin Ötesi, Akabe Yay. İstanbul, 146 s.
- GÜRDOĞAN, E., 1987, Kültür ve Sanayileşme, Nehir Yayınları, İstanbul, 112 s.
- HEROUX E., 1999, The Returns of Alienation, <http://eserver.org/clogic/2-17heroux.html>, 30.06.1999
- İBİCİOĞLU H., 1993, İşletmelerde İnsan Gücü Verimliliğinin Artırılması ve Teknolojik Değişim, İstanbul Üniv. Sos. Bil. Enst. İşl. Fak. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 312 s.
- İNAM, A., 1993, Teknoloji Benim Neyim Oluyor, Alamuk Yayınları Bahçe Kitapları, Ankara 188 s.
- KONGAR E., 1995, Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği, Remzi Kitabevi, İstanbul, 460 s.
- KOTLIAR, J., 1999, Luddities and Neo-Luddities, <http://www.bsc.nodak.edu/English/webgeist/kotliar.htm>, 30.06. 1999

- KRECH D. ve CRUTCHFIELD R. S., 1967, Sosyal Psikoloji Teori ve Sorunlar, Çev. Erdoğan Güçbilmes, Oğuz Onaran, Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları, 692 s.
- KURTULMUŞ, N., 1996, Sanayi Ötesi Dönüşüm, İz Yayıncılık, İstanbul, 264 s.
- LE BON, G., 1997, Kitleler Psikolojisi, Hayat Yay., İstanbul, 186 s.
- MAGNERELLA, P.J., 1974, Tradition and Change in a Turkish Town, Schenkman Publishing Company Inc. Cambridge, 174 s.
- MARCUSE H., 1986, Tek Boyutlu İnsan, Çev. Aziz Yardımlı, İdea Yay., İst., 319 s.
- ERÖZ M., 1973, İktisat Sosyolojisine Başlangıç, İstanbul Üniv. İkt. Fakt. Yay. No: 321, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 332 s.
- MUMFORD L., 1996, Makine Efsanesi, çev. Fırat Oruç, İnsan Yayınları, İst., 496 s.
- NEWSTROM J. W., DAVIS K., 1993, Organizational Behavior Human Behavior At Work, Mc Graw Hill, WA, 400 s.
- OLLMAN B., 1988, Alienation Marx's Conception of Man in Capitalist Society, Cambridge University Press, Second Edition, New York, 339 s.
- ÖZKALP, E., 1982, Organizasyonlardaki Teknolojik Değişmeler ve İnsan Davranışı Üzerine Etkileri, Eskişehir İTİA Dergisi, XVIII (2), ss. 520-539.
- ÖZTÜRK, A., 1998, Tekstilde Kahramanmaraş ve Sektörde Yapılması Gerekenler, KATSO Yayınları, No: 4, Kahramanmaraş, 68 s.
- PERRIN, J., 1992, Teknoloji Transferi, İletişim Yayınları Cep Üniversitesi Dizisi No:105, İstanbul, 114 s.
- RİTZER G., 1998, Toplumun McDonaldlaştırılması, çev. Şen Süer Kaya, Ayrıntı Yay, İstanbul, 332 s.

- ROSZAK, T., 1999, Çorak Ülkenin Bittiği Yer Post-Endüstriyel Toplumda Politika ve Aşkılık, çev. Naim Öztürk, İnsan Yayınları Düşünce Dizisi No:61, İstanbul, 448 s.
- SCHUMACHER, E. F., 1989, Küçük Güzeldir, Çev. Osman Deniztekin, Cep Kitapları, İstanbul, 185 s.
- SEEMAN M., 1959, On The Meaning of Alienation, ASR, 24(6), ss. 783-795.
- SELA MOĞLU, A., 1998, Küreselleşme Sürecinde İnsan Kaynağı, TÜHİS Yayını, İstanbul, 440 s.
- SELFE, P., 1993, A Level Sociology Patterns and Trends, Macmillian Press, London, 366 s.
- SEZAL İ., 1991, Sosyal Bilimlerde Temel Kavramlar, Akçağ Yayınları, Ank., 330 s.
- , 1992, Şehirleşme, Ağaç Yay. Alternatif Üniversite Dizisi, 9 İst., 127 s.
- SMİTH, A., D., 1996, Çev. Ülgen Oskay, Toplumsal Değişme Anlayışı, Gündoğan Yay. Ankara, 384 s.
- ŞİMŞEK, M.Ş., 1998, Yönetim ve Organizasyon, 4.Baskı, Konya, 400 s.
- TELMAN, N, 1988, Endüstride Görülen İş Tatminsizliği ve Bunun Yabancılaşma Duygusu İle Olan İlişkisi, İstanbul Üniv. Sos. Bil. Enst. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 269 s.
- TOFFLER A., 1996, Şok, Altın Kitaplar Yay. Çev. Selami Sargut, 4. Baskı. İst., 392 s.
- , 1996, Üçüncü Dalga Altın Kitaplar Yay. Çev. Ali Seden, 3. Baskı, İstanbul, 385 s.
- TOLAN, B., 1980, Çağdaş Toplumun Bunalımı: Anomi ve Yabancılaşma, AİTİA Toplum Bilimleri Araştırma Enstitüsü Yay. No: 1, Ankara, 310 s.

- TOLSTOY, L., 1998, Sanat Nedir, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 156 s.
- TOURAİNE, A., 1977, The Self-Production of Society, The University of Chicago Press, Translated by Derek Coltman, Chicago, 369 s.
- TUNA, O. ve EKİN, N., 1970, Otomasyon ve Sosyal Meseleleri, İstanbul Üniv. İktisat Fak. İktisat ve İçtimaiyat Ens. Yayın No. 54, İstanbul 331 s.
- TURHAN M., 1997, Kültür Değişmeleri, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yay. İstanbul, 256 s.
- TÜRKDOĞAN, O., 1995, Çağdaş Türk Sosyolojisi, Turan Yay., İstanbul, 396 s.
- ÜLGENER S. F., 1981, Zihniyet ve Din, Der Yayınları, İstanbul, 230 s.
- WEBER, M., 1997, "Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu", Çev.:Zeynep Gürata, Ayraç Yayınları, Ankara, 164 s.
- YILMAZ, M. ve GÖKTÜRK, İ., (2019). Sosyal Problemler ve Sosyal Risk Analizi: Kahramanmaraş Kentsel Alan Araştırması, İKSAD Publications
- ZİJDERVELD, A. C., 1985, Soyut Toplum, Çev. Cevdet Cerit, Pınar Yayınları, İstanbul, 242 s.

ISBN: 978-625-8423-31-0